

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(повне найменування вищого навчального закладу)

Навчально–науковий інститут післядипломної освіти
(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра психології
(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»
В.о.завідувача кафедри психології
_____ В.В.Шевченко
« ____ » _____ 20 ____ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти

магістр
(ступінь вищої освіти)

на тему: **«ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю ЯК
НАСЛІДОК ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ
ПІДЛІТКА»**

Керівник:	Викладач Заблоцький Вадим Васильович (вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)
Рецензент:	В.о.завідувачки кафедри психології НУК імені адмірала Макарова, канд. психол. наук, доцент Карсканова Світлана Вікторівна (посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)
Виконала:	студентка VI курсу групи 664 Мз Павліченко Тетяна Сергіївна (П.І.Б.)
Спеціальності:	053 «Психологія» (шифр і назва спеціальності)
ОПІ:	«Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
В.о.завідувача кафедри психології
 В.В.Шевченко
“ ” 2025 року

Павліченко Тетяні Сергіївні
(прізвище, ім'я, по батькові)

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Заблоцький В.В.		
Розділ 1	Заблоцький В.В.		
Розділ 2	Заблоцький В.В.		
Розділ 3	Заблоцький В.В.		
Висновки	Заблоцький В.В.		

7. Дата видачі завдання

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Теоретичні аспекти впливу стилю сімейного виховання на уявлення про майбутню сім'ю	жовтень 2025	
3.	Розділ 2. Емпіричне дослідження впливу стилю сімейного виховання на уявлення про майбутню сім'ю у підлітків	жовтень 2025	
4.	Розділ 3. Корекція уявлення про майбутню сім'ю у підлітків	жовтень 2025	
5.	Висновки	листопад 2025	
6.	Передкваліфікаційна практика	06.10 – 18.10 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	листопад 2025	
8.	Попередній захист	26 .12.2025	
9.	Рецензія на кваліфікаційну роботу	02.12.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи	18.12 2025	

Студент

(підпис)

Павліченко Т.С.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Заблоцький В.В.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Павліченко Т.С. «Формування уявлень про майбутню сім'ю як наслідок впливу стилю виховання підлітка». Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 053 «Психологія». Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2025.

У дипломній роботі всебічно досліджено проблему впливу стилю сімейного виховання на формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків як важливого компонента їхньої психологічної зрілості та життєвого самовизначення. Сім'я розглядається як базовий інститут соціалізації, що визначає емоційний стан дитини, особливості її поведінки, ціннісні настанови та очікування щодо майбутнього.

У роботі з'ясовано, що уявлення про майбутню сім'ю не є статичними - вони формуються під впливом щоденної взаємодії з батьками, емоційного клімату в сім'ї, моделі вирішення конфліктів, наявності підтримки та прийняття. Підлітковий вік розглядається як критичний період становлення ідентичності, коли особливо загострюється потреба в автономії, повазі, визнанні й особистісній свободі.

Виокремлено та схарактеризовано специфіку психологічного стану підлітків і їхніх батьків щодо стилю сімейного виховання

На основі результатів дослідження розроблено комплексну корекційну програму, спрямовану на покращення емоційної атмосфери в родині, підвищення ефективності взаємодії між батьками та дітьми, формування у підлітків конструктивних цінностей, відповідальності, навичок саморегуляції та здатності будувати здорові міжособистісні стосунки.

Отримані результати також можуть бути використані у психодіагностичній та консультативній діяльності, під час створення програм психологічного супроводу в закладах освіти та сімейних центрах.

Ключові слова: *сімейне виховання, стилі виховання, підліток, сімейна взаємодія, уявлення про майбутню сім'ю, психологічний розвиток, корекційні програми.*

ABSTRACT

Pavlichenko T.S. The influence of family upbringing style on adolescents' ideas about their future family. Qualification work for a master's degree in the specialty 053 «Psychology». Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2025.

The thesis comprehensively examines the problem of the influence of family upbringing on the formation of adolescents' ideas about their future family as an important component of their psychological maturity and life self-determination. The family is seen as the main place for socialization, which shapes a kid's emotional state, behavior, values, and expectations for the future.

The thesis shows that ideas about the future family are not static – they are formed under the influence of daily interaction with parents, the emotional climate in the family, models of conflict resolution, and the presence of support and acceptance. Adolescence is considered a critical period for identity formation, when the need for autonomy, respect, recognition, and personal freedom is particularly acute.

The specifics of the psychological state of adolescents and their parents regarding the style of family upbringing are highlighted and characterized.

Based on the results of the study, a comprehensive correctional program has been developed aimed at improving the emotional atmosphere in the family, increasing the effectiveness of interaction between parents and children, and forming constructive values, responsibility, self-regulation skills, and the ability to build healthy interpersonal relationships in adolescents.

The results obtained can also be used in psychodiagnostic and counseling activities, when creating psychological support programs in educational institutions and family centers.

Keywords: *parenting style, adolescence, future family perceptions, parent–child interaction, emotional development, psychological correction.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю.....	7
1.1 Поняття сімейного виховання та його стилі.....	11
1.2 Вплив сім'ї на особистісний розвиток підлітка.....	11
1.3 Формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків.....	24
Висновки до першого розділу	30
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ.....	32
2.1 Організація та методологія дослідження.....	32
2.2 Інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	38
Висновки до другого розділу	45
РОЗДІЛ 3 КОРЕКЦІЯ УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ.....	47
3.1 Програма корекції уявлення про майбутню сім'ю у підлітків.....	47
3.2 Аналіз результатів впровадження програми корекції уявлення про майбутню сім'ю у підлітків.....	50
3.3 Рекомендації батькам щодо формування уявлення про майбутню сім'ю у підлітків.....	53
Висновки до третього розділу.....	57
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я відіграє ключову роль у процесі первинної соціалізації дитини, будучи основним середовищем її розвитку. Вона слугує джерелом не лише матеріальної та емоційної підтримки, а й засобом збереження та передачі культурної спадщини від одного покоління до іншого.

З моменту народження малюка родина сприяє його адаптації до життя, допомагає оволодіти корисним досвідом старших, створює умови для організованого побуту та формування особистісних якостей. Саме в сімейному колі дитина вперше знайомиться з основами моральності, нормами поведінки та суспільними цінностями.

Оскільки головною метою виховання є всебічний розвиток особистості, родина разом із навчальними закладами здійснює формування моральних, розумових і соціальних уявлень про майбутню сім'ю у дитини. При цьому виховання ефективніше не через прямі настанови чи повчання, а через правильну організацію сімейного життя, створення гармонійного мікроклімату та забезпечення позитивного прикладу з боку дорослих.

Важливий аспект виховання полягає в тому, наскільки родина поділяє загальні суспільні та державні цінності. Діти завжди помічають поведінку батьків, прислухаються до їхніх слів, переймають реакції на успіхи й невдачі. Вплив сім'ї стає потужнішим, якщо батьки цікавляться не лише навчальними досягненнями своїх дітей, а й їхніми інтересами, дозволяють та особистісним розвитком. У такому випадку відбувається гармонійне поєднання сімейних і суспільних інтересів, що сприяє становленню здорового уявленню про майбутню сім'ю.

Проблеми функціонування сім'ї, її виховний потенціал, фактори, що впливають на розвиток особистості дитини, питання сімейної гармонії та конфліктів широко досліджуються вітчизняними науковцями. Серед них варто відзначити праці таких дослідників, як В. Г. Алексеєва, Т. Д. Алексеєнко, М. О. Булнов, М. С. Вітер, А. Н. Волкова, С. Г. Голод, Т. Ф. Говорун,

О.М. Доукіна, І. К. Гребінников, З. І. Зайцева, І. С. Кон, М. Ф. Мацківський, В. В. Постовий, І. С. Радзинська, М. В. Соловійов, А. В. Харчев, Б. В. Херсонський, О. С. Хромова, Д. Б. Чехот, Л. Н. Чуйко, Ю. О. Якубова, З. В. Янкова.

Формування правильного стилю батьківського виховання потребує не лише подальших наукових досліджень, а й активного впровадження їх результатів у реальне життя, що сприятиме створенню міцних та гармонійних сімейних відносин.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальне вивчення особливостей впливу стилю сімейного виховання на формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків, а також розробка практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення батьківських підходів до виховання дітей цього вікового періоду.

Завдання дослідження:

1. Дослідити основні теоретичні підходи до питання особистісного розвитку підлітків, спираючись на роботи вітчизняних і зарубіжних психологів.
2. Визначити, як родинні взаємини впливають на особистісний та інтелектуальний розвиток підлітків.
3. Дослідити специфіку впливу сімейного виховання на становлення уявлень про сім'ю у підлітка.
4. Розробити та апробувати програму корекції уявлення про майбутню сім'ю у підлітків
5. Запропонувати практичні рекомендації щодо вдосконалення батьківського стилю виховання підлітків.

Об'єкт дослідження – особистісний розвиток підлітка.

Предмет дослідження – вплив особливостей сімейного виховання на формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків.

Методи дослідження. У роботі для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження були застосовані наступні методи: *теоретичні* – метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової

літератури з проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та систематизації теоретичних та експериментальних даних; *емпіричні* – констатувальний експеримент, спостереження, опитування, інтерв'ю, бесіда, комплекс тестових психодіагностичних методик; формувальний експеримент для апробації програми формування психологічної готовності до реалізації економічної компетентності у соціумі для випускників інтернатних закладів; *методи статистичної обробки даних*

Для досягнення цілей дослідження застосовувався комплекс тестових методик: «Підлітки про батьків» Е. Шефера, «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка та «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД), а також бесіда для визначення домінуючого типу виховання у сім'ї.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько експериментальна робота виконувалася на базі ОЗО «Раухівський ліцей». Дослідженням охоплено 30 осіб, з них 15 – підлітки, а 15 – батьки.

Наукова новизна даного дослідження полягає в поєднанні аналізу стилів сімейного виховання з особливостями уявлень підлітків про власне майбутнє сімейне життя. У межах роботи виявлено специфічні зв'язки між авторитарним, ліберальним та демократичним стилями виховання та тими образами майбутньої сім'ї, які формуються у свідомості підлітків. Новизною є також вивчення емоційно-ціннісного наповнення цих уявлень залежно від характеру взаємодії між батьками та дітьми.

Отримані результати доповнюють наявні у психології уявлення про вплив мікросоціального середовища на процеси самоконцепції та планування життєвого шляху в підлітковому віці. Зокрема, робота акцентує увагу на важливості стилю сімейного виховання як чинника не лише соціалізації, а й прогнозування індивідуального образу сімейного майбутнього.

Теоретична значущість дослідження полягає у систематизації та поглибленні знань про особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку, а також у розкритті впливу батьківського виховання на формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків.

Практична цінність роботи визначається можливістю застосування отриманих результатів у педагогічній та психологічній практиці. Висновки можуть бути корисними для батьків, педагогів, психологів у процесі виховання та навчання підлітків, сприяючи їхньому гармонійному особистісному розвитку. Крім того, результати дослідження можуть використовуватися у психодіагностичній діяльності для надання ефективної психологічної підтримки дітям.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та практичні результати дослідження представлено в тезах X Міжнародної наукової конференції «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (12- 25 вересня Рівне. 2025)

Публікації. Основний зміст і результати роботи висвітлено у тезах та науковій статті категорії Б

1.Павліченко Т.С., Астремська І.В.Емпіричні дослідження впливу стилю сімейного виховання на уявлення про майбутню сім'ю у підлітків. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* №4. 2025. (прийнято до друку, буде опубліковано 30.11.2025 р.)

2. Павліченко Т.С. Батьківство у період війни: трансформація ролей, цінностей та викликів.// Тези доповіді X Міжнародної наукової конференції «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (12-25 вересня). Рівне. 2025р.

Структура та обсяг роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний текст магістерської роботи викладено на 64 сторінках комп'ютерного тексту (загального тексту 77 сторінок). Список використаних джерел включає 61 найменування українських та зарубіжних авторів.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю

1.1. Поняття сімейного виховання та його стилі

Дитячо-батьківські стосунки становлять один із ключових чинників формування особистості, що переконливо відображено у працях провідних науковців. Як зазначають Р. Ерскін, М. Кокс і В. Ламмерс, дитина з'являється на світ без сформованої психічної структури, а її розвиток відбувається завдяки постійній взаємодії з дорослим, який забезпечує почуття безпеки та емоційну підтримку [3, с. 55].

Центральне місце у вивченні особливостей взаємин між дитиною та батьками посідає теорія прив'язаності, що підкреслює унікальну роль матері у становленні базового відчуття довіри й власної цінності у дитини. У працях Е. Еріксона, А. Фрейд, М. Клейн, Д. Віннікотта, Е. Бронфенбреннера, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт і П. Криттенден сім'я розглядається як первинний соціальний простір, який забезпечує фундамент для психічного й емоційного розвитку особистості [3, с. 57].

Сучасна психолого-педагогічна література пропонує два провідні підходи до аналізу дитячо-батьківських відносин. Перший – підхід «взаємовпливу» – акцентує увагу на механізмах соціально-психологічної взаємодії між дитиною та дорослим. Другий підхід – концепція «підструктури сімейних взаємин» – трактує сім'ю як систему ролей, що перебувають у певній ієрархії та взаємозалежності [3, с. 58].

Важливе місце у дослідженні виховних стилів належить Д. Баумрінд, яка виокремила три класичні моделі батьківського ставлення. Авторитетний стиль поєднує турботу та підтримку з чіткими вимогами; авторитарний вирізняється жорсткістю та емоційною дистанційованістю; дозвільний передбачає високий рівень тепла за мінімального контролю [3, с. 59]. Кожен із цих стилів суттєво впливає на соціальний та особистісний розвиток дитини.

Подальша еволюція теорії стилів виховання привела до уточненої класифікації, яка ґрунтується на двох параметрах – рівні вимогливості та рівні чуйності. Завдяки цьому було виокремлено чотири стилі: авторитетний (висока підтримка та високі вимоги), авторитарний (високий контроль за низької емоційності), дозвільний (тепло без структурованих обмежень) та зневажливий, якому властиві низькі показники за обома критеріями [3, с. 60].

Багато досліджень підтверджують, що авторитетний стиль є найбільш сприятливим для гармонійного розвитку дитини, сприяючи формуванню адекватної самооцінки, самостійності та успішності у навчанні. Водночас результати впливу різних стилів можуть змінюватися залежно від культурних особливостей та індивідуальних характеристик дитини [3, с. 60].

Значущим доповненням до теорії батьківської поведінки стала концепція Д. Ейнсворт, яка виокремила чутливих і нечутливих матерів. Чутливі матері своєчасно розпізнають сигнали дитини та реагують на них відповідно до її потреб, тоді як нечутливі – часто не помічають або неправильно тлумачать емоційні прояви дитини, що може перешкоджати формуванню стабільної прив'язаності [3, с. 20].

У сучасній науковій літературі продовжують з'являтися уточнені та розширені підходи до типологізації батьківських стилів виховання. Аліса Міллер та Томас Гансон запропонували п'ятикомпонентну модель, що поглиблює традиційні класифікації. До неї входять такі варіанти:

- авторитарний стиль, якому властивий жорсткий контроль за умов недостатньої підтримки;
- авторитетний стиль, що передбачає збалансоване поєднання вимогливості та емоційної чуйності;
- індультентний стиль, де батьки виявляють високу підтримку за мінімального контролю;
- ігноруючий стиль, для якого характерні низькі показники за обома параметрами;

– жорсткий стиль, що поєднує надмірний контроль із повною відсутністю емоційного залучення [6, с. 33].

Значного резонансу набула і концепція «тигрового батьківства», запропонована Амою Чуа у книзі «Битва за майбутнє». Цей підхід поєднує суворі методи виховання з високими очікуваннями щодо досягнень дитини. Така модель викликала гострі дискусії, адже, незважаючи на можливість підвищення навчальних результатів, дослідники наголошують і на небезпеці емоційного виснаження та підвищеної тривожності у дітей [6, с. 33].

У новітніх дослідженнях Еліс Шюман виокремила п'ять сучасних стилів батьківської поведінки, серед яких ключове місце посідає демократичний стиль. Він вирізняється оптимальним співвідношенням вимог і підтримки, здатністю враховувати інтереси дитини та одночасно зберігати чіткі правила. Поряд з ним дослідниця описує також досконалий, зневажливий, авторитарний та індульгентний стилі [6, с. 48].

Варто підкреслити, що сучасні соціальні реалії – глобалізація, зміни в структурі сім'ї, економічні виклики та культурна динаміка – зумовлюють формування змішаних або гібридних виховних моделей. Такі стилі нерідко поєднують елементи різних концепцій, що ускладнює їх однозначне віднесення до класичних класифікацій і підтверджує необхідність подальшого розвитку теоретичних підходів у цій сфері [6, с. 48].

Порівнюючи різноманітні наукові системи класифікації стилів виховання, можна зробити висновок, що універсальної, загальновизнаної моделі не існує. Відмінності між класифікаціями зумовлені тим, які критерії обирають дослідники: емоційний компонент, особливості батьківських впливів чи позицій, або ж загальні поведінкові стратегії. Це підкреслює складність феномена сімейного виховання, адже кожна родина формує свій неповторний стиль взаємодії з дитиною.

У психології під стилем сімейного виховання розуміють унікальне поєднання контролю, соціальних вимог та емоційної підтримки. Його формування

залежить від багатьох чинників: особистісних характеристик батьків, їх темпераменту, рівня психологічної сумісності, а також родинних традицій, що передаються між поколіннями. Не менш важливими є освітній рівень дорослих, їхня психолого–педагогічна компетентність і загальний соціокультурний контекст, у якому функціонує сім'я.

У більшості сучасних досліджень використовується класифікація, побудована на двох провідних параметрах – вимогливості (контролі) та чуйності (емоційній підтримці). На їх основі виокремлюють чотири базові стилі. Демократичний стиль, що поєднує вимогливість із високим рівнем чуйності, передбачає наявність зрозумілих правил за одночасного розвитку автономності дитини. У таких сім'ях практикується відкритий діалог, а думка дитини враховується як важлива частина взаємодії.

На відміну від демократичного підходу, авторитарний стиль передбачає максимально високий рівень контролю за мінімальною емоційною підтримкою. Він реалізується через жорстку регламентацію поведінки, численні заборони та встановлення чіткої ієрархії підпорядкування. Атмосфера спілкування в таких родинах здебільшого одностороння: батьки висувають вимоги, а дитина має їх виконувати без права на обговорення чи висловлення власної позиції.

Ліберальний стиль, який ґрунтується на високій чуйності за низького рівня вимог, вирізняється мінімальними обмеженнями. Батьки уникають суворих правил, намагаються уникати конфліктів і часто дозволяють дитині самостійно визначати межі власної поведінки. Покарання або не застосовуються зовсім, або мають випадковий і непослідовний характер.

Найбільш дисфункційною моделлю вважають індіферентний стиль, коли батьки демонструють низьку залученість як у плані контролю, так і в емоційному аспекті. За таких умов дитина стикається з відсутністю чітких норм, підтримки, уваги та стабільних взаємин, що значною мірою ускладнює її психологічний розвиток.

З огляду на результати психологічних досліджень, саме демократичний стиль визнається найбільш сприятливим для формування здорової та зрілої особистості. Він забезпечує розвиток стабільної самооцінки, позитивного образу Я та створює умови для успішної емоційної та соціальної адаптації. Інші стилі, навпаки, можуть провокувати широкий спектр труднощів: від підвищеної тривожності й проблем поведінки до соціальної невпевненості та інфантильних рис характеру.

Отже, провідні фахівці вказують, що сімейне середовище є основою, на якій формується довіра до світу, здатність взаємодіяти з іншими та тип прив'язаності, який впливатиме на міжособистісні стосунки протягом життя. Саме тому модель виховання, що поєднує емоційну підтримку з розумно структурованими вимогами, вважається оптимальною для гармонійного психосоціального розвитку дитини.

1.2. Вплив сім'ї на особистісний розвиток підлітка

Сім'я є одним із найважливіших соціальних утворень, що виконує ключову функцію у вихованні підростаючого покоління. На думку науковців, саме родина виступає базовим середовищем соціалізації дитини, де вона не лише засвоює соціальні норми, а й сама активно впливає на дорослих, які її виховують. У сучасних умовах спостерігається чимало труднощів у функціонуванні сімей як інституту виховання. Причини цього можуть крилитися у складностях міжособистісного спілкування, а також у психологічних особливостях членів родини, що безпосередньо позначається на емоційному кліматі в сім'ї.

Роль родини у формуванні особистості дитини важко переоцінити, адже саме тут дитина отримує перші уявлення про світ, моральні цінності та соціальні взаємодії. Практика показує, що найефективніше дитина засвоює певні моделі поведінки не через слова чи повчання, а через особистий приклад дорослих, передусім батьків. Таким чином, родинне виховання формує основи особистісного розвитку й визначає багато аспектів майбутнього життя дитини.

Завданням батьків є створення доброзичливої, стабільної та психологічно безпечної атмосфери вдома, без якої повноцінне становлення особистості є майже неможливим.

Порушення гармонії в родинних стосунках негативно відображається на розвитку дитини: це може проявлятися у зниженій самооцінці, тривожності, труднощах у навчанні тощо. Особливо вразливими до подібних впливів є діти молодшого шкільного віку, коли активно формується самосвідомість і закладаються основи Я-концепції. Саме тому вивчення ролі сімейного виховання в розвитку особистості молодших школярів має особливу актуальність у наш час.

Сімейне виховання охоплює широкий спектр впливів і є багатовимірним процесом. Воно включає в себе три головні складові. По-перше, емоційний аспект – це характер емоційної взаємодії між дитиною та батьками, їхнє ставлення одне до одного, рівень підтримки та розуміння. Цей компонент визначає емоційний фон сім'ї, який критично важливий для психологічного благополуччя дитини. По-друге, когнітивна складова охоплює розуміння дорослими індивідуальних особливостей дитини, її потреб та можливостей. По-третє, поведінковий компонент – це конкретні виховні стратегії, методи впливу, звички та норми, які батьки застосовують у повсякденному житті [13].

Ці три складові не існують окремо – вони взаємодіють і переплітаються, формуючи загальний стиль сімейного виховання, що напряму впливає на психологічний розвиток дитини. Батьки формують середовище, в якому дитина зростає: це і побутові умови, і організація дозвілля, і якість спілкування, і наявність розвивального контенту – книжок, ігор, освітніх матеріалів. Таким чином, виховання розглядається як складна взаємодія, в якій беруть участь як дорослі, так і дитина, обмінюючись досвідом, емоціями та знаннями.

Кожна родина має свій унікальний потенціал у вихованні, який залежить від різноманітних внутрішніх ресурсів: емоційної зрілості батьків, рівня їх педагогічної обізнаності, соціальних умов тощо. І саме від цього потенціалу значною мірою залежать результати виховного процесу, які в подальшому виявляються в особистісному та соціальному розвитку дитини.

Враховуючи провідну роль сім'ї у вихованні дитини, актуалізується питання: яким чином можна посилити позитивні аспекти впливу родини на особистісний розвиток дитини та, водночас, зменшити негативні чинники. Щоб це реалізувати, необхідно чітко визначити ті соціально–психологічні фактори, що існують усередині сім'ї та безпосередньо впливають на процес виховання [13].

Для гармонійного формування особистості дитини винятково важливими є стабільні та позитивні стосунки між батьками й дитиною. Якщо дитина зростає у родині, де домінує атмосфера любові, підтримки та взаєморозуміння, вона, як правило, демонструє вищий рівень адаптації, менше хворіє та має кращі результати у навчанні. У протилежному випадку – при дефіциті уваги або емоційного тепла – у дітей часто виникають психологічні труднощі, що можуть перерости в більш глибокі проблеми.

Кожна родина формує власну систему виховних впливів, яка охоплює певні методи, підходи й форми взаємодії з дитиною. Одним із ключових понять у цьому контексті є стиль сімейного виховання, який відображає специфіку батьківських стратегій – від рівня контролю до надання емоційної підтримки. У психологічній науці досить поширеною є типологія, запропонована Діаною Баумрінд і пізніше доповнена дослідниками Елеонорою Маккобі та Джоном Мартіном. Згідно з цією класифікацією, існує чотири базові стилі виховання: авторитетний (демократичний), авторитарний, поблажливий (ліберальний) та байдужий (індиферентний)

1) Насамперед, варто розглянути авторитетний (демократичний) стиль, який вважається найбільш збалансованим та ефективним. У цьому підході батьки демонструють поєднання вимогливості та підтримки. Вони встановлюють чіткі правила, але при цьому надають дитині свободу для власного вибору, враховуючи її інтереси, вік та особисті особливості. Такі батьки вміють слухати дитину, поважають її думку, але й не уникають дисципліни.

В умовах демократичного виховання дитина отримує змогу реалізовувати свій потенціал, вона відчуває підтримку, але знає про відповідальність за власні

вчинки. Батьки, які дотримуються цього стилю, активно залучають дітей до сімейного життя: обговорюють проблеми, приймають спільні рішення, заохочують до самостійності. Вони не лише встановлюють межі, а й пояснюють їх доцільність, демонструючи при цьому послідовність та гнучкість.

Важливо підкреслити, що саме такі взаємини формують в дитини навички емоційного самоконтролю, високий рівень самооцінки, здатність до побудови конструктивних стосунків у соціумі. Демократичні батьки виступають для дитини зразком для наслідування, передаючи власні цінності не словами, а прикладом. Завдяки такому підходу, діти краще орієнтуються в соціальних ситуаціях, не бояться висловлювати свою думку, проявляють ініціативу та відкритість до навчання [14].

Основні риси демократичного стилю виховання включають:

- розвиток особистої відповідальності та незалежності;
- залучення дитини до прийняття рішень у межах родини;
- увагу до емоційного стану дитини, повагу до її поглядів;
- чіткість у правилах поведінки та їх справедливе застосування.

Позитивні наслідки цього стилю яскраво проявляються у шкільному та соціальному житті дитини: вона легко адаптується до нових умов, вміє встановлювати контакти з ровесниками, не соромиться ставити запитання й виявляти ініціативу. Саме тому авторитетний стиль виховання вважається найбільш сприятливим для формування успішної та гармонійної особистості.

2) Авторитарний стиль виховання являє собою систему взаємодії між батьками та дитиною, в основі якої лежить надмірний контроль, жорстке підпорядкування та ігнорування емоційних і особистісних потреб дитини. Такий підхід ґрунтується на переконанні, що дитина повинна беззаперечно підкорятися волі дорослих, тоді як прояви самостійності сприймаються як непослух або загроза встановленому порядку. Нерідко авторитарну модель порівнюють із репресивним або навіть диктаторським стилем впливу на дитину, де замість підтримки й розуміння домінує суворість, вимогливість та покарання.

Основною метою авторитарного виховання є формування у дитини слухняності, дисципліни та зовнішньої керованості. Батьки, що дотримуються цього підходу, часто намагаються контролювати всі аспекти життя дитини: від навчання й дозвілля до кола спілкування. У той час як схвалення та похвала використовуються рідко, покарання – фізичне, моральне або емоційне – виступає основним способом впливу на поведінку дитини. Відтак такі діти виростають з відчуттям постійного тиску, страху зробити помилку або не виправдати очікувань батьків.

Яскравим прикладом різниці між авторитарним і демократичним стилями є ситуація, коли діти вчинили крадіжку, скажімо, поцупили цукерки в магазині. Батьки, орієнтовані на демократичні засади, запропонують дитині повернути товар, вибачитися перед продавцем та тимчасово обмежать її розваги, супроводжуючи це поясненнями щодо моральної неприйнятності вчинку. Натомість в авторитарній родині на дитину чекає жорстке покарання без детального роз'яснення суті провини – наприклад, фізичне насильство, позбавлення вечері або тривале ігнорування. У результаті – дитина залишається в психологічному замішанні, не розуміючи, що саме було не так у її поведінці.

Авторитарні батьки далеко не завжди є холодними або жорстокими. Вони можуть проявляти щиру турботу, любов і бажання захистити дитину. Однак надмірне бажання убезпечити її від усіх можливих проблем і помилок призводить до повного контролю над особистістю, що унеможливорює розвиток ініціативності та самостійності. З часом це формує залежність дитини від рішень дорослого, обмежує її вміння відповідати за власні вчинки, знижує рівень впевненості у собі, ініціативність і здатність до адаптації в соціумі.

Особливо небезпечним є те, що надмірний контроль і відсутність довіри з боку батьків перешкоджають формуванню таких важливих якостей, як самоконтроль, наполегливість і відповідальність. Психологічна автономія дитини блокується, що призводить до заниженої або, навпаки, неадекватно завищеної самооцінки. Така дитина, вступаючи в підлітковий вік, нерідко демонструє замкнутість, боязкість, емоційну відстороненість або агресію й

протестну поведінку. У дівчат, як правило, це проявляється у формі залежності та пасивності, тоді як хлопці частіше демонструють непокору, запальність і труднощі у дотриманні соціальних норм.

У довгостроковій перспективі авторитарна модель виховання може призвести до глибоких емоційних і психологічних порушень. Обмеження у свободі вибору та відсутність можливості висловити свою думку позбавляє дитину досвіду самостійного прийняття рішень і формування життєвих цінностей. У результаті такі діти можуть не мати чіткого уявлення про власні межі, потреби, а також не вміти ефективно взаємодіяти з іншими людьми.

Поступове делегування відповідальності підліткам є необхідною умовою збереження позитивних і довірливих стосунків у родині. Батькам слід наважитися відпустити повний контроль і дозволити дитині вчитися на власних помилках. Наприклад, якщо підліток самостійно вирішує відвідати басейн, нехтуючи порадою щодо здоров'я, наслідком може стати застуда, однак саме цей досвід дозволить йому усвідомити причинно-наслідкові зв'язки, що формує основу для розвитку самооцінки та критичного мислення.

У родинях із авторитарним підходом рішення ухвалюються виключно батьками, тоді як дитина залишається пасивним виконавцем. Установлені норми та правила є жорсткими, а вимоги до успішності та досягнень дитини – надзвичайно високими. Таке виховання формує у дітей внутрішню напругу, страх перед невдачами й помилками, а також патологічне прагнення до ідеальності.

Серед характерних наслідків авторитарного виховання можна виділити такі:

- підвищена тривожність у зв'язку з можливістю не виправдати очікування батьків;
- страх перед помилками та провалами;
- викривлення самооцінки – як у бік її заниження, так і неадекватного завищення;

– формування покірності перед авторитетами й водночас схильність до агресивної поведінки у стосунках із слабшими [19].

3) Ліберальний підхід до виховання дітей базується на прагненні батьків забезпечити своїм нащадкам максимум комфорту, свободи та задоволення потреб. Така модель родинної взаємодії передбачає надання дитині великої частки самостійності вже з раннього віку, іноді навіть до повної автономії. Батьки при цьому намагаються не нав'язувати жорстких правил, часто уникаючи обмежень і з готовністю підлаштовуючись під бажання та вимоги дитини. У подібних відносинах саме дитина стає центральною фігурою, а дорослі займають позицію підтримки та схвалення, а не контролю та керування.

Незважаючи на добрі наміри батьків, ліберальне виховання не завжди призводить до позитивних результатів. Надмірна свобода без відповідальності може викликати в дітей хибне уявлення про безмежні можливості та вседозволеність. Як наслідок, дитина не звикає до самодисципліни, не формує вміння самостійно вирішувати проблеми, ухвалювати зважені рішення чи враховувати потреби інших. У такому середовищі часто виростають особистості з недостатньо сформованим відчуттям обов'язку, низьким рівнем відповідальності та завищеними очікуваннями від оточення.

Ліберальні батьки нерідко надають перевагу емоційному комфорту над виховною послідовністю. Вони прагнуть уникати конфліктів та забезпечити мир у стосунках з дитиною, навіть ціною поступок і відмови від виховного впливу. Подібна стратегія сприяє розвитку інфантильності – дитина привчається до того, що світ обертається навколо неї, і не готова стикатися з обмеженнями чи труднощами. У публічних ситуаціях така дитина може поводитися надто емоційно, імпульсивно або навіть агресивно, оскільки вона не має достатньо соціальних навичок, щоб ефективно взаємодіяти з іншими.

Варто зазначити, що повна відсутність чітких меж і правил у вихованні, хоча й дозволяє дитині вільно розвиватися, водночас позбавляє її структурованості, що необхідна для становлення як особистості. Надмірна поблажливність дорослих може створити ілюзію безкарності, внаслідок чого

дитина починає ігнорувати соціальні норми або навіть відчуває ворожість до будь-якої авторитетної фігури.

Попри те, що ліберальний стиль передбачає повагу до особистості дитини, її бажань і потреб, він не завжди сприяє формуванню зрілої, відповідальної особистості. Діти, які виростили у середовищі надмірної свободи, часто не вміють адаптуватися до вимог дорослого життя, де важливими є самоконтроль, відповідальність і дотримання правил. Замість свободи як можливості для розвитку вони сприймають її як право на все без зобов'язань.

У результаті такого підходу спостерігається тенденція до виникнення труднощів у спілкуванні з ровесниками, невміння вирішувати конфлікти конструктивно, низька стресостійкість і навіть проблеми з навчанням. Відсутність чіткої системи цінностей, яка зазвичай закладається у дитинстві, знижує здатність особистості до самореалізації та самовизначення.

Таким чином, ліберальний стиль виховання має свої позитивні риси – створення доброзичливої атмосфери в родині, відсутність насильства, підтримка самовираження дитини. Однак за відсутності балансу між свободою та відповідальністю він може стати серйозною перешкодою для формування зрілої, самостійної та соціально адаптованої особистості [19].

4) Індиферентний, або байдужий стиль виховання – це один із найменш сприятливих підходів до формування особистості дитини, який відзначається відсутністю батьківського контролю та емоційної підтримки. Часто батьки, які дотримуються цього стилю, не усвідомлюють шкідливості своєї поведінки, адже їхня пасивність і відстороненість можуть виглядати як «довіра» до дитини. Насправді ж, така поведінка є проявом емоційної холодності, ігнорування потреб дитини, а іноді – навіть повного виключення з її життя.

Діти, які зростають в умовах індиферентного ставлення з боку батьків, часто переживають почуття самотності, емоційної ізоляції, а в подальшому – і глибокої психологічної незахищеності. Відсутність підтримки та турботи призводить до того, що дитина не формує відчуття безпеки та довіри до навколишнього світу. У підлітковому віці це може проявитися в агресивній або

асоціальній поведінці, труднощах у встановленні емоційних зв'язків, зниженні здатності до емпатії.

Особливо тривожним є той факт, що індіферентний стиль часто стає підґрунтям для формування негативних форм поведінки: зловживання алкоголем, вживання наркотичних речовин, конфлікти із законом. Байдужість батьків позбавляє дитину внутрішніх орієнтирів, а потреба у визнанні та любові може змусити її шукати це у деструктивному середовищі.

Аналіз впливу різних стилів виховання дозволяє виділити декілька умовних сценаріїв розвитку дітей у майбутньому. Основуючись на результатах досліджень, можна окреслити чотири типи таких сценаріїв:

- Сценарій успіху та самореалізації.
- Сценарій конфліктної взаємодії з авторитетами.
- Сценарій залежності або невпевненості.
- Сценарій соціальної ізоляції та низької самооцінки [1].

Розглянемо ці сценарії докладніше та спробуємо встановити зв'язок між ними і конкретними стилями виховання.

Сценарій 1: Успішна соціалізація та самореалізація. Найсприятливішим для розвитку особистості вважається демократичний стиль виховання. Саме він створює передумови для гармонійного розвитку дитини як відповідальної, впевненої в собі особистості. Такі діти мають навички критичного мислення, легко адаптуються до соціуму, вміють вирішувати конфлікти конструктивно та не бояться брати на себе відповідальність. Важливими фразами, що часто лунають у демократичному вихованні, є:

- «Давай разом обговоримо цю ситуацію»
- «Твоя думка для мене важлива»
- «Я довіряю тобі й знаю, що ти впорасешся»
- «Пам'ятай, свобода – це також відповідальність».

Сценарій 2: Постійна боротьба з авторитетами та труднощі у взаємодії.

Цей сценарій часто є наслідком жорсткого авторитарного виховання. Батьки, які жорстко контролюють кожен аспект життя дитини, вимагають

беззаперечного підкорення, не даючи права на власну думку. У таких умовах формується або надмірно покірна, або конфліктна особистість. Фрази, що супроводжують авторитарне виховання, мають характер тиску:

- «Ти повинен, бо я так сказав(ла)»
- «Не сперечайся зі старшими»
- «Моя думка – закон».

Сценарій 3: Залежність, безвідповідальність, невпевненість. Ліберальний стиль виховання, який передбачає надмірну поблажливість та відсутність вимог, призводить до формування інфантильної поведінки. Діти звикають до вседозволеності, не вміють приймати обмеження, не несуть відповідальності за власні дії. Їм може бути складно в реальному житті, де існують рамки та правила. Типові висловлювання ліберальних батьків:

- «Роби, що хочеш»
- «Мені все одно, як ти вчиниш»
- «Головне – щоб ти був щасливий».

Сценарій 4: Відчуження, низька самооцінка, деструктивна поведінка. Саме індиферентне виховання, в основі якого лежить емоційна байдужість, найчастіше стає причиною такого сценарію. У цих умовах дитина відчуває себе непотрібною, неприйнятою, відкинутою. Відсутність емоційного тепла та участі батьків призводить до того, що діти не вміють будувати стосунки, не довіряють іншим, а подеколи – і самі собі. Це може стати підґрунтям для агресії, саморуйнівної поведінки, соціального відчуження.

Таким чином, від стилю виховання напряду залежить майбутнє дитини, її здатність адаптуватися до соціального життя, формувати здорові стосунки та розвивати відповідальну, самостійну особистість. Особливо важливою є участь батьків у житті дитини – не лише у фізичному сенсі, а й на емоційному рівні. Активна взаємодія, підтримка, любов і розуміння – це ключ до формування зрілої, морально стійкої особистості, готової до дорослого життя.

На практиці процес виховання рідко обмежується суворим дотриманням одного єдиного стилю. Більшість батьків, свідомо чи ні, комбінують різні

підходи, залежно від обставин, вікових особливостей дитини, емоційного стану в родині чи навіть культурного контексту. Така гнучкість у вихованні дозволяє краще реагувати на потреби дитини, створюючи умови для її гармонійного і збалансованого розвитку.

Життєві ситуації, з якими стикаються родини, можуть значно впливати на обраний стиль взаємодії з дитиною. Наприклад, у моменти кризи чи стресу батьки часто схиляються до більш авторитарного підходу, в той час як у спокійний період їхня поведінка може бути наближеною до демократичного або ліберального стилю. Також на спосіб виховання впливають зовнішні фактори: рівень освіти батьків, їх соціально-економічне становище, родинні традиції та культурні цінності.

Цікаво, що в багатодітних родинах досить часто трапляється індивідуалізація виховання: батьки інтуїтивно обирають різні підходи до кожної дитини залежно від її темпераменту, потреб, здібностей або проблемних ситуацій. Таким чином, навіть у межах однієї сім'ї можуть співіснувати кілька виховних стилів, що створює різнорівневу динаміку родинних відносин [1].

Це підводить нас до важливого висновку: не існує ідеального, універсального стилю виховання, який однаково підходив би кожній дитині чи родині. Кожна дитина – це окрема особистість із власними рисами характеру, потребами, способом сприйняття світу. Тому вкрай важливо, щоб батьки вміли шукати індивідуальний підхід, що базується не лише на загальних педагогічних принципах, але й на глибокому розумінні саме своєї дитини.

Наприклад, одна дитина може демонструвати високий рівень самоконтролю, але при цьому потребувати більше емоційної підтримки, тоді як інша – потребує чіткої структури й контролю, щоб почуватися впевнено. Вибір стилю виховання, отже, повинен ґрунтуватися не лише на особистих переконаннях батьків, а й на реальних особливостях дитини, які слід уважно вивчати і враховувати в щоденному спілкуванні.

Не можна також забувати, що виховання – це не лише про правила й дисципліну, а й про передачу цінностей, світогляду, моральних орієнтирів. Те,

що вкладають батьки у дитину з раннього віку, значною мірою визначає її поведінку, світосприйняття та здатність до соціальної адаптації у дорослому житті.

У цьому контексті важливо підкреслити роль родини як соціального інституту, що відіграє ключову функцію в процесі соціалізації дитини. У часи змін, кризи або трансформацій у суспільстві саме родина першою відчуває на собі ці виклики і водночас стає тим середовищем, яке або стабілізує, або, навпаки, ускладнює адаптацію дитини до реалій життя.

Слова Джона Локка – відомого англійського філософа та педагога – особливо актуальні в цьому контексті: «Добробут усього народу залежить від правильного виховання дітей» [19]. Цей вислів підкреслює, що не лише родина, а й суспільство в цілому має бути зацікавлене у формуванні відповідального й морального молодого покоління.

Отже, аналіз теоретичних підходів до ролі сім'ї у розвитку особистості підлітка дає змогу стверджувати, що родинне середовище є визначальним чинником формування емоційної сфери, соціальних навичок, моделей поведінки та загальної життєвої стратегії дитини. Саме в сім'ї закладаються базові уявлення про норми та правила взаємодії з людьми, формуються перші уявлення про себе, власні можливості та цінності. Емоційний клімат, стиль спілкування, особистий приклад батьків і їхня здатність забезпечити психологічно безпечний простір визначають подальшу успішність дитини у навчанні, соціальних контактах та самореалізації.

Доведено, що вплив сім'ї має багатовимірний характер, поєднуючи емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти. Їх взаємодія формує загальний стиль сімейного виховання, який, у свою чергу, визначає індивідуальні траєкторії розвитку особистості. Сприятливі відносини, що ґрунтуються на підтримці, взаємоповазі та відкритості, сприяють розвитку самоконтролю, впевненості, автономності та здатності до конструктивної взаємодії з оточенням. Натомість

дисгармонія в родинних стосунках, дефіцит емоційної уваги або надмірний контроль можуть зумовити підвищену тривожність, проблеми із самооцінкою, труднощі у соціальній адаптації та порушення поведінки.

Розглянуті стилі виховання – демократичний, авторитарний, ліберальний та індиферентний – демонструють діаметрально протилежні наслідки для розвитку підлітка. Найбільш сприятливим для формування зрілої, відповідальної та соціально активної особистості є демократичний стиль, який поєднує вимогливість із підтримкою та повагою до думки дитини. Авторитарний стиль, попри певні виховні переваги, формує залежність, страх помилок і протестні реакції. Ліберальний підхід сприяє емоційному комфорту, але часто позбавляє дитину структурованості й відповідальності. Індиферентний стиль демонструє найбільш негативні наслідки, оскільки хронічний брак уваги та тепла створює передумови для емоційної ізоляції, деструктивної поведінки та низької самооцінки.

Узагальнення отриманих теоретичних положень дозволяє дійти висновку, що ефективне сімейне виховання передбачає гнучке поєднання різних підходів, яке враховує індивідуальні особливості дитини, її потреби та етапи розвитку. Кожна родина формує унікальну систему впливів, яка залежить від рівня емоційної зрілості батьків, їхніх педагогічних умінь, цінностей та життєвого досвіду. Саме усвідомлений вибір виховних стратегій, відкритість до діалогу, здатність до емпатії та готовність батьків підтримувати дитину у складних ситуаціях забезпечують оптимальні умови для становлення зрілої особистості.

Отже, підлітковий вік характеризується посиленням пошуком ідентичності, тому важливість сімейної підтримки у цей період зростає. Від того, наскільки батьки здатні поєднати контроль із довірою, вимогливість із прийняттям, залежить здатність підлітка формувати власні ціннісні орієнтири, приймати відповідальні рішення та будувати здорові стосунки в соціумі. У кінцевому підсумку, характер взаємодії в родині визначає не лише емоційний і когнітивний розвиток дитини, а й її готовність до дорослого життя, здатність долати труднощі та вести продуктивну соціальну поведінку.

1.3. Формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків

Сьогодення характеризується динамічними трансформаціями у соціокультурному середовищі, що суттєво впливають на всі сфери життя, зокрема – на батьківство. Серед ключових змін варто виокремити стрімкий технологічний прогрес, глобалізаційні процеси, трансформацію сімейних структур, перегляд традиційних гендерних ролей, а також значне зростання ролі медіа та соціальних мереж. Усе це створює як нові можливості, так і нові виклики для батьків не лише в Україні, але й у всьому світі.

Зокрема, глобалізація сприяє посиленню міжкультурної взаємодії, що розширює виховні горизонти та формує в дітей цінності толерантності, інклюзивності та поваги до інакшості. Водночас, такі процеси можуть вступати в суперечність із традиційними виховними нормами, викликаючи напругу між поколіннями або усередині самих батьків, які намагаються поєднати сучасні підходи з усталеними цінностями.

Окремої уваги заслуговують зміни у структурі сім'ї: зростання кількості розлучень, поширення неповних сімей та альтернативних форм батьківства (зокрема, вітчимів, мачух, опікунів, партнерських родин тощо). Такі обставини вимагають від батьків більшої гнучкості, психологічної стійкості та здатності забезпечити дітям емоційну підтримку попри нестандартні умови виховання.

Суттєвим чинником є й перегляд традиційних гендерних ролей, що поступово стирає межу між «материнськими» та «батьківськими» обов'язками. Усе більше батьків-чоловіків беруть активну участь у догляді за дітьми, тоді як жінки реалізують себе поза межами домогосподарства. Така еволюція ролей створює позитивні передумови для рівноправного батьківства, проте одночасно породжує нові запити щодо розуміння функцій і відповідальностей кожного з батьків [23].

Беззаперечно, на сьогодні одним із найвагоміших факторів, що впливають на батьківство в Україні, є війна. Воєнні дії не лише змінюють соціально-економічні умови життя, а й викликають глибокі психологічні потрясіння, які

відображаються на дітях і на батьківських стратегіях. Батьки змушені шукати нові шляхи забезпечення безпеки, стабільності та емоційної підтримки у надзвичайно складних обставинах.

Другим за значущістю викликом є вплив інтернет-простору. У цифрову епоху саме онлайн-середовище істотно змінює уявлення батьків про роль у вихованні, а також формує нові моделі поведінки як у дітей, так і у дорослих.

Аналіз наукової та публіцистичної літератури дозволяє виокремити кілька важливих аспектів впливу інтернету та соціальних мереж на батьківство:

1) Пропагування ранніх статевих відносин. Соціальні мережі часто містять контент, який формує у підлітків неадекватні уявлення про сексуальність, що ускладнює завдання батьків щодо сексуального виховання дітей.

2) Безвідповідальне ставлення до особистого життя та стосунків. Надмірна відкритість і демонстративність у соцмережах сприяє формуванню легковажного ставлення до інтимного та особистого простору.

3) Популяризація агресивності. В онлайн-просторі часто поширюються відео та дописи з агресивною поведінкою, які можуть негативно впливати на дитячу психіку та провокувати наслідування.

4) Нав'язування нереалістичних стандартів батьківства. «Ідеальні» образи родини в Instagram та інших мережах здатні викликати у батьків почуття провини або невпевненості, адже реальне життя рідко відповідає нав'язаним стандартам.

5) Зниження рівня довіри між батьками та дітьми. Віртуальні звички, залежність від гаджетів та небажання спілкуватися у реальному житті можуть поглиблювати дистанцію між поколіннями [23].

У контексті сучасної України батьки повинні бути готовими до постійного самовдосконалення, здобуття нових знань та гнучкого мислення. Ефективне батьківство сьогодні – це здатність знайти баланс між традиційними цінностями та вимогами сучасного світу, виховуючи дітей як самодостатніх, відповідальних і щасливих громадян.

Аналіз сучасних тенденцій засвідчує, що вплив інтернет-ресурсів і соціальних мереж на батьківство не є однозначно негативним. Навпаки, багато в чому ефективність або деструктивність цього впливу залежить від мотивації, ціннісних орієнтацій та цілей користувачів. Соціальні мережі можуть виступати як інструмент для обміну досвідом, пошуку підтримки, вираження емоцій та вивчення інтересів членів родини. Завдяки цьому з'являється можливість покращення міжособистісної комунікації, зміцнення родинних зв'язків і поширення позитивних моделей батьківства.

Водночас важливо розмежовувати доброзичливе та відверте спілкування у соціальних мережах від маніпулятивного використання особистої інформації або створення ілюзорних уявлень про «ідеальну сім'ю». Надмірне прагнення до відповідності медіа-стандартам краси, успіху або добробуту може призводити до психологічного дискомфорту, незадоволеності собою або розчарування у власних батьківських можливостях.

Слід наголосити, що соціальні мережі можуть не лише спотворювати уявлення про реальність, але й сприяти дестабілізації сімейних відносин через зловживання, нехтування приватністю або несанкціоноване стеження за членами родини. Уникнути подібних наслідків можливо лише за умови чітко визначених правил цифрової поведінки всередині сім'ї, а також формування відповідального підходу до онлайн-комунікації.

Іншим вкрай важливим чинником, що суттєво трансформує роль батьківства в Україні, є війна. Збройний конфлікт вплинув на всі сфери життя громадян, зокрема на психоемоційний стан, міжособистісні стосунки та економічну стабільність родин. Особливу увагу дослідники звертають на трансформацію ролі жінки у воєнний період.

У нових умовах жінки стали не лише берегинями родинного вогнища, а й рушійною силою у громадському житті, активними учасницями гуманітарних ініціатив, волонтерських рухів і процесів адаптації сімей до складних обставин. Вони беруть на себе фінансову відповідальність, приймають важливі рішення щодо безпеки, виховання дітей, еміграції або повернення з-за кордону.

Показовими у цьому контексті є результати дослідження, проведеного компанією *Gradus Research* на замовлення Університету Східної Англії [38]. Метою дослідження було вивчення впливу війни на жінок різних соціальних груп – дружин військовослужбовців, жінок–воєначальників та біженок, які повернулися в Україну.

Основні результати опитування:

Серед дружин військовослужбовців:

- 54% повідомили про зростання фінансових обов’язків;
- 62% – про збільшення відповідальності за виховання дітей;
- 63% – про активніше планування сімейного життя.

Серед жінок–воєначальників:

- 39% зазначили зростання ролі у фінансовому забезпеченні родини;
- 44% вважають, що їхня роль у сім’ї залишилася незмінною;
- 46% стали більше залученими до сімейного планування.

Серед жінок, які повернулися з–за кордону:

- 19% брали на себе більшу фінансову відповідальність;
- 34% активніше долучилися до виховання дітей;
- 38% повідомили про більшу увагу до сімейного планування.

Таким чином, війна в Україні не лише змінила усталені ролі у родині, а й актуалізувала потребу в підтримці жінок у виконанні нових функцій. Забезпечення психологічної допомоги, освітніх та соціальних програм для родин, що постраждали від війни, є надзвичайно важливим для збереження родинної єдності та розвитку повноцінного батьківства у складних умовах.

Очевидно, що акцент у дослідженні було зроблено саме на жінках, оскільки велика частина з них опинилася без партнерів через війну. Це зумовило потребу брати на себе повну відповідальність за догляд за дитиною, а також вирішення фінансових питань, особливо у випадках, коли жінка перебувала в декретній відпустці [38]. Збройний конфлікт спричинив численні наслідки для сучасного українського суспільства, зокрема значне зниження рівня народжуваності. Варто зазначити, що спад народжуваності в Україні

спостерігався ще до 2022 року, однак з початком повномасштабної війни ця тенденція лише посилилася. Кожна війна створює так звану «демографічну хвилю», і вплив цього явища є неминучим.

Поширюється стратегія відкладеного батьківства, коли рішення про народження дитини приймається у сприятливіші, мирні часи. Аналіз соціологічних опитувань дозволяє виокремити два основних підходи серед української молоді:

- Перша група вважає, що народжувати дитину під час війни – безвідповідально, оскільки це несе додаткові ризики та фінансові труднощі у створенні належних умов для розвитку й виховання дитини.

- Друга група, навпаки, вбачає у батьківстві прояв відповідальності. Це особливо характерно для дружин військовослужбовців, які, незважаючи на всі виклики, прагнуть продовження роду, розглядаючи дитину як сенс життя [38].

Із завершенням війни та настанням миру можна очікувати реалізацію відкладених рішень про народження дітей. Це явище часто спостерігається після соціальних катаклізмів як форма демографічної компенсації. Варто також враховувати еміграційні наслідки: за кордон виїхали багато молодих матерів із дітьми, а також дівчат, які залишаються там надовго або назавжди. Жінки адаптуються, вивчають мову, влаштовуються на роботу, створюють нові соціальні зв'язки та сім'ї. У таких випадках повернення в Україну стає менш імовірним, адже нове оточення часто сприймається як новий дім.

Особливої уваги заслуговує категорія підлітків. Цей період життя і без того є кризовим через фізіологічні та психологічні зміни, а умови війни лише посилюють виклики. Підлітки зазнають значного стресу, намагаючись упоратися з новими емоціями, пошуком власної ідентичності, формуванням самосвідомості та самооцінки. Вони потребують значної підтримки на шляху до стабілізації психоемоційного стану [37].

Ключову роль у подоланні цих труднощів відіграє соціо-екологічне середовище. Наприклад, модель Бронфенбреннера, яка охоплює мікро-, мезо- та

макросистему, підкреслює важливість взаємодії з найближчим оточенням – родиною, навчальними закладами, культурним середовищем. Розвиток довірливих, емоційно теплих взаємин із батьками в межах мікросистеми сприяє формуванню стійкості (резильєнтності) до стресу.

Психологічні дослідження свідчать, що емоційна близькість у родині є одним із найважливіших чинників, що забезпечує психічне здоров'я підлітка. Якщо дитина відчуває любов, підтримку та прийняття, вона формує позитивну самооцінку, здатна адаптуватися до складних обставин і впевнено долати життєві труднощі. Таким чином, сприятливий емоційний клімат у родині – ключ до формування резильєнтності в умовах війни.

Особливо ефективним у цьому контексті вважається демократичний (авторитетний) стиль виховання. Підлітки, які зростають у сім'ях, де панує такий підхід, краще справляються з психологічними викликами. Навпаки, інші стилі – авторитарний, ліберальний чи індіферентний – можуть мати менш сприятливі наслідки для розвитку дитини в кризовий період.

Отже, можна зазначити: попри численні виклики, які переживає українське суспільство, війна є також поштовхом до глибокого переосмислення батьківства, родинних цінностей та стилів виховання. У цьому розділі було висвітлено основні теоретичні підходи до батьківських стилів, охарактеризовано їхній вплив на дитину та проаналізовано трансформації в родинному середовищі під впливом війни. Попри те, що батьки часто комбінують різні стилі виховання залежно від обставин, демократичний стиль загалом вважається найбільш ефективним.

Зміни, спричинені війною, потребують гнучкості, підтримки та переосмислення традиційних ролей у сім'ї, але водночас відкривають нові можливості для побудови стійкішого та згуртованішого суспільства.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз проблематики впливу стилю сімейного виховання на уявлення підлітків про майбутню сім'ю дозволив виокремити ключові аспекти, що формують основу дослідження. Визначено, що сімейне виховання є комплексним процесом, який поєднує емоційну взаємодію, когнітивне розуміння потреб дитини та поведінкові стратегії. Найбільш впливовими стилями виховання визнано авторитетний (демократичний), авторитарний, ліберальний та індіферентний, кожен з яких має суттєві відмінності у вимогах, контролі та емоційній підтримці.

Демократичний стиль, що поєднує високу чуйність із розумною вимогливістю, сприяє формуванню самостійності, високої самооцінки та соціальної адаптивності підлітків. На противагу йому, авторитарний стиль, заснований на жорсткому контролі, провокує тривожність, конфліктність і емоційну відстороненість. Ліберальний підхід, позбавлений чітких меж, часто веде до інфантилізму та труднощів у соціалізації, тоді як індіферентний стиль, що ігнорує потреби дитини, формує почуття самотності та деструктивну поведінку.

Сучасні соціокультурні виклики, такі як вплив цифрових технологій, зміна гендерних ролей та війна в Україні, суттєво трансформують батьківство. Війна, зокрема, актуалізувала роль жінок у забезпеченні стабільності родини, водночас спричинивши демографічні зрушення та психологічні труднощі у підлітків. Соціальні мережі, з одного боку, створюють нові можливості для комунікації, а з іншого – нав'язують нереалістичні стандарти, що ускладнює формування здорового уявлення про сім'ю.

Важливим висновком є відсутність універсального стилю виховання. Більшість батьків комбінують різні підходи, враховуючи індивідуальні особливості дитини, соціальний контекст та ситуативні фактори. Проте саме демократична модель, орієнтована на довіру, відкритість і баланс між свободою та відповідальністю, залишається оптимальною для формування позитивних уявлень про майбутню сім'ю. Це підкреслює необхідність психолого–

педагогічної підтримки батьків, особливо в умовах сучасних викликів, для створення сприятливого середовища розвитку підлітків.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методологія дослідження

Відповідно окресленої проблематики теми кваліфікаційної роботи, дослідження було проведене у три етапи.

Перший етап – дослідження та аналіз відповідної літератури за даною темою роботи, другий – підбір діагностичного матеріалу та інтерпретація отриманих результатів дослідження та третій етап – аналіз отриманих результатів і розробка відповідних рекомендацій, щодо оптимізації, покращення емоційного стану та нормалізації типу реагування підлітків в залежності від їх типу виховання.

До діагностичних інструментів увійшли методика «Підлітки про батьків» Е. Шефера, методика «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка та методика «Взаємодія: батько–дитина» (ВБД), а також бесіда для визначення домінуючого типу виховання у сім'ї.

Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера (Додаток А) спрямована на дослідження установок, поведінку та методи виховання батьків, саме так як їх бачать діти у підлітковому віці. Дана методика була створена у 1965 році науковцем Є. Шафером основна ідея, якої полягає у тому, що виховний вплив батьків (який описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: – прийняття – емоційне відкидання; – психологічний контроль – психологічна автономія; – прихований контроль – відкритий контроль.

При цьому прийняття сприймається, як безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від вихідних очікувань самих батьків. Емоційне відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові та

поваги, що часом сприймається як ворожість. Поняття психологічного контролю пояснюється, як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, а також ступінь вираженої послідовності у здійсненні виховних принципів.

З огляду на соціокультурні відмінності, чеські психологи переробили дану методику, насамперед, вони вважали, що важливим є перш за все, скорочення кількості шкал, так як факторний аналіз на чеській вибірці виділив три значущі фактори: позитивний інтерес – ворожість; директивність – автономія; непослідовність.

Ці чинники склали п'ять шкал і стали підґрунтям для сучасного варіанту методики, яку було адаптовано під керівництвом Л.І. Вассермана. Поряд із використанням у клінічній психологічній практиці методика «Підлітки про батьків» використовувалася у великих психологічних дослідженнях для виявлення основного способу життя підлітків, також методика допомогла зафіксувати особливості сімейної ситуації підлітків [68]. Розрахунок за даною методикою відбувається на трьох загально прийнятих рівнях: низький рівень (0–2 бали); середній рівень (2–3 бали); високий рівень (4–5 балів).

За даною методикою можна відслідкувати домінуючий тип реагування з позиції підлітка на елементи виховної системи батьків, які патерни поведінки батьки використовують у виховному процесі. За допомогою методики «Самооцінка психічних станів», розробленої і запропонованої Г.Ю. Айзенком, можна визначити як самостійно підлітки оцінюють власні прояви психічних станів. А саме такі, як: тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. Ці стани є важливими елементами для визначення загальних адаптативних можливостей людини.

Автор методики – Г.Ю. Айзенк – англійський психолог, один з лідерів біологічного напрямку в психології, автор факторної теорії особистості. Тест може застосовуватись як в якості самостійної клініко–психологічної методики, так і у складі послідовних процедур у комплексі з іншими 40 методиками такого ж спрямування [10]. Методика налічує 40 тверджень, які включають опис різних психічних станів. Якщо підліткам цей стан часто притаманний, ставиться 2 бала,

якщо цей стан буває рідко, то ставиться 1 бал, якщо ж зовсім не підходить – 0 балів.

Анкета складається із 4 блоків, кожен з яких відповідає певним станам: тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності (Додаток Б). Судження відібрані за результатами оцінки надійності та валідності. Тест належить до типу «олівець–папір» і допускає як групове, так і індивідуальне використання. Для оцінки результатів необхідно підрахувати суму балів за кожен з чотирьох груп запитань. Час заповнення бланку не фіксується. Оцінка рівнів емоційних станів фіксується на трьох рівнях: низький (0–7); середній (8–14) та високий (15–20). Дана методика дозволяє констатувати рівень так званого сприйняття та реагування особистості на відповідні тригери в зв'язку з виховною моделлю у сім'ї.

Методика «Взаємодія: батько–дитина» (ВБД) призначена для визначення рівня взаємодії батьків з дітьми. Опитувальник дозволяє з'ясувати не лише оцінку однієї сторони – батьків, а й бачення взаємодії з іншого боку – з позиції дітей (Додаток В).

Методика є «дзеркальною» і містить дві паралельні форми: для батьків та для підлітків. Крім того, є два варіанти методики: варіант для підлітків та їх батьків; варіант для батьків для дітей дошкільного та шкільного віку. Таким чином, методика має три форми: одну дитячу та дві дорослі, по 60 питань у кожній. Текст методики включає 10 шкал – критеріїв оцінки взаємодії батьків із дітьми. На кожен шкалу варіанта опитувальника для підлітків припадає рівна кількість питань, крім двох, які виділяє більшість дослідників, і які можуть вважатися базовими у батьківсько–дитячих стосунках. Це шкали «автономія–контроль» та «відкидання–прийняття», в них увійшло по 10 тверджень, а в інші шкали по 5 тверджень.

Інший варіант спрямований на старшу категорію, на дорослих, що також включає 60 питань та має аналогічну дитячому варіанту структуру. При заповненні опитувальника батькам та дітям пропонується оцінити ступінь згоди з кожним твердженням за 5–бальною системою: 1 бал – зовсім не згоден, це

твердження зовсім не підходить; 5 балів – цілком згоден, це твердження абсолютно підходить. Варто зупинитись на означенні кожної зі шкал за даною методикою, що допоможе більш детально оцінити значимість кожної до теми нашого дослідження: 1 шкала: «невибагливість – вибагливість батьків» (Н–В). Показники за даною калою вказують рівень вибагливості батьків, який проявляється у взаємодії батьків з дитиною. Чим вище показання за цією шкалою, тим більш рівень вимогливості батьків, тим більше він очікує високого рівня відповідальності від дитини. 2 шкали: «м'якість – суворість батьків» (М–С).

За показниками даної шкали, слід зазначити, що даний показник вказує наскільки один з батьків, може бути жорстоким та суворим по відношенню до дитини, що встановлюються у взаєминах між батьками та дітьми, про ступінь примусу дітей до чогось. 3 шкали: «автономність – контроль по відношенню до дитини» (А–К). Чим вищий показники за цією шкалою, то більше виражено контрольована поведінка стосовно дитини.

Низький показник контролю зі сторони батьків може бути як ознака довіри до дитини або ж навпаки батьки намагаються прищепити дитині відчуття самостійності та відповідальності за власне життя. 4 шкали: «емоційна дистанція – емоційна близькість дитини до батьків» (Ед–Б). Слід звернути увагу, що ця шкала відображає уявлення батька про близькість до нього дитини. Таке трактування цієї шкали викликане дзеркальною формою опитувальника, за якою діти оцінюють свою близькість до батьків, своє бажання ділитися найпотаємнішим і найважливішим з батьками. 5 шкала: «відкидання – прийняття дитини батьком» (В–П). Ця шкала відображає базове ставлення батька до дитини, її прийняття чи заперечення особистісних якостей та поведінкових проявів дитини.

Прийняття дитини як особистості є важливою умовою сприятливого розвитку дитини, її самооцінки. Поведінка батьків може сприйматися дитиною як така, що приймає або відкидає будь які прояви реагувань дитини. 6 шкала: «відсутність співпраці – співпраця» (Вс–С). Наявність співпраці між батьками та

дітьми якнайкраще відображає характер взаємодії. Співробітництво відображає рівність та партнерство у відносинах батьків та дітей. Відсутність такого може бути результатом порушених відносин, авторитарного, байдужого чи потурання стилю виховання. 7 шкала: «тривожність за дитину» (Тр). Ця шкала теж визначає ступінь взаємодії між батьками та дитиною та описує частотність їх життя разом, та вплив на життя кожного.

Зазвичай використовують дві форми зазначеної методики: дитячий варіант та дорослий, можна оцінити ступінь згоди не лише за цією шкалою, а й за всіма іншими шкалами, розбіжності за кожною шкалою дозволяють стверджувати про відмінність у поглядах дітей і батьків, а також описують стиль моделі виховання у сім'ї в цілому. 8 шкала: «непослідовність – послідовність батька» (Н–П). Послідовність батьків – важливий параметр взаємодії, ця шкала відображає, наскільки послідовні та постійні батьки у своїх вимогах, по відношенню до дитини, у застосуванні покарань і винагород тощо. Емоційна неврівноваженість, виховна невпевненість може бути наслідком непослідовності дій батьків. 9 шкала: «виховна конфронтація» (ВК). Показники за цією шкалою вказують на оцінку батьків з приводу впливу на підлітка, наскільки дії батьків є авторитетними для підлітків, який є рівень сили впливу на дітей.

Порівняння з даними підлітка дає змогу судити про ступінь невідповідності оцінок батьківської значущості. Коли діти дають високу оцінку авторитету своїх батьків, найчастіше це означає яскраво виражене позитивне ставлення до батька в цілому, тому показники цієї шкали дуже важливі для діагностики позитивності негативного ставлення дитини до батьків, а також показники за наступною 10-й шкалою. 10 шкала: «задоволеність відносинами дитини з батьками» (ЗВ). За даними десятої шкали можна судити про загальний рівень задоволеності відносинами між батьками та дітьми, як з того, так і з іншого боку. Низький ступінь задоволеності може свідчити про порушення в структурі батьківсько–дитячих відносин, можливі конфлікти або про стурбованість сімейною ситуацією, що склалася у родині. Дана методика дозволяє більш ширше розкрити сутність поняття виховного процесу у сім'ї і чи

дійсно ідеальна картинка даного процесу виправдовує себе в реальності, чи усі сторони процесу залучені до активних дій та відчувають результати чи будь-які зміни.

Для детального огляду теми нашого дослідження також було розроблено бесіду на визначення домінуючого стилю виховання в сім'ї. Найважливішою характеристикою сімейного виховання його стиль. Бесіда «Домінуючий стиль виховання у сім'ї»

1. Чи задоволені Ви власним сімейним станом та взаєминами у родині? 2. У який віковий період Ви відчували найактивніше втручання у власне життя Ваших батьків?

3. Чи розуміють Вас батьки? Якщо ні то чому?

4. Чи були батьки жорстокими до Вас?

5. Чи відчуваєте Ви іноді почуття «провини» по відношенню до батьків?

6. Як би Ви могли змінити ситуацію у сім'ї?

7. Чи відчуваєте Ви прив'язаність до батьків? Стиль сімейного виховання – настанови та відповідна поведінка батьків, які не пов'язані саме з даною дитиною, а характеризують ставлення дорослих до дітей в цілому.

Бесіда включає у себе елементи домінуючого типу виховання, використання прийомів у вихованні (прояви фізичного та психологічного насилля), віковий період найбільшого загострення та оцінку власних дій дитини спрямованих на той чи інший стиль у вихованні батьків.

Отже, проведене дослідження було організоване послідовно та методологічно обґрунтовано, що забезпечило достовірність отриманих результатів. Використання комплексу психодіагностичних методик («Підлітки про батьків» Е. Шефера, «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, «Взаємодія: батько–дитина»), а також бесіди щодо визначення домінуючого стилю виховання дало змогу всебічно охарактеризувати особливості сімейного впливу та емоційного реагування підлітків. Поетапність дослідження – від теоретичного аналізу до інтерпретації результатів і формування рекомендацій – дозволила не лише виявити наявні проблемні аспекти, але й визначити напрями психокорекційної роботи,

спрямованої на оптимізацію емоційного стану й нормалізацію типу реагування підлітків залежно від стилю виховання у сім'ї.

2.2. Інтерпретація результатів емпіричного дослідження

У межах теоретичного аналізу з теми дослідження було проведено емпіричне вивчення особистісних характеристик підлітків залежно від типу сімейного виховання. Дослідницько-експериментальна частина курсової роботи реалізовувалася на базі ОЗО «Раухівський ліцей». У дослідженні взяли участь 30 осіб, з яких 15 – підлітки віком від 13 до 16 років, та 15 – їхні батьки.

Для вивчення ставлення підлітків до батьківської поведінки було використано методику «Підлітки про батьків» (ADOR), яка дозволяє оцінити основні параметри взаємодії у родині.

Результати дослідження за окремими шкалами були такими:

Шкала «позитивного інтересу» (POZ): у 48 % підлітків спостерігається виражений середній рівень, що може вказувати на критичне ставлення до батьків при одночасному очікуванні підтримки та уваги з їхнього боку. Позитивний інтерес з боку батьків часто сприймається підлітками не як належне, тому вони шукають зразки для наслідування серед інших дорослих. Лише 32 % досліджуваних відчують емоційну прихильність від батьків, тоді як 20 % мають низькі показники за цією шкалою, що може свідчити про відчуженість, незадоволення та низький рівень довіри у сімейних стосунках.

Шкала «директивності» (DIR): низький рівень директивності продемонстрували 29 % підлітків, що вказує на адекватне сприйняття ними батьківських вимог та установок. Високий рівень директивності виявлено у 25 %, що свідчить про надмірну контролюючу поведінку батьків, нав'язування власного бачення життя. У 46 % респондентів зафіксовано середній рівень, який вважається оптимальним для гармонійної побудови взаємин у родині, із збереженням симпатії та взаємоповаги.

Шкала «ворожості» (HOS): високий рівень ворожості спостерігається у 21 % підлітків, що може свідчити про сприйняття батьків як агресивних, суворих, схильних до частих заборон, які підлітки вважають необґрунтованими. У таких випадках формується емоційна відстороненість з боку дітей. Водночас 38 % респондентів мають низькі показники ворожості, що свідчить про позитивну взаємодію з батьками та прийняття їх як підтримуючих фігур.

Шкала «автономності»: у 53 % опитаних спостерігається низький рівень автономності, що свідчить про тенденцію до самостійного відстоювання власної позиції та неприйняття жорсткого батьківського контролю. Водночас 18 % підлітків мають високий показник, що може вказувати на дистанційованість у стосунках із батьками, переживання емоційного відчуження або страху перед авторитетом, з яким підліток не наважується конфліктувати.

У ході дослідження було також проаналізовано додаткові показники методики ADOR. За шкалою «непослідовності» найменш вираженим виявився високий показник – лише у 22 % підлітків. Це може свідчити про те, що непослідовність батьківської поведінки сприймається як чергування різних емоційних станів і виховних підходів, які, попри свою мінливість, мають приблизно однаковий рівень впливу, іноді наближаючись до крайніх форм. Водночас 31 % респондентів мали низький рівень непослідовності, що свідчить про наявність певної стабільності у виховному процесі. Проте така стабільність не завжди є позитивною: вона може викликати у підлітків недовірливість і підозру щодо щирості намірів батьків, особливо якщо батьки не демонструють гнучкість чи відкритість у спілкуванні.

За інтегральною шкалою «близькості» (що поєднує параметри позитивного ставлення та відсутності ворожості) 38 % підлітків продемонстрували високий рівень емоційної залученості у стосунки з батьками. Це вказує на наявність теплих почуттів, прийняття й підтримки у сім'ї. Лише 13 % опитаних повідомили про емоційну віддаленість, відчуття нерозуміння з боку батьків, що може бути обумовлено надмірною директивністю або низькою чутливістю до емоційних потреб дитини.

Щодо шкали «критики» (яка є похідною від директивності та автономності), 41 % підлітків виявили високі показники, що свідчить про значну зацікавленість і контроль з боку батьків. Така форма взаємодії іноді сприймається як надмірна вимогливість або втручання в особистий простір, що може викликати опір у підлітків. Водночас низький показник критичності (22 %) може свідчити про відсутність активного виховного впливу з боку батьків або про емоційну байдужість, що також негативно позначається на формуванні особистості дитини.

Отримані результати загалом відображають специфіку підліткового віку як періоду внутрішніх суперечностей. Підлітки вже не сприймають себе як дітей, однак ще не визнаються дорослими у сприйнятті батьків. Це породжує напруження у стосунках, особливо за умов надмірного контролю або емоційної віддаленості. У такому контексті роль однолітків стає більш значущою: саме їх оцінки та підтримка починають відігравати провідну роль у самооцінці та соціальному розвитку підлітків, тоді як думка батьків і вчителів поступово втрачає вплив.

У межах емпіричної частини дослідження також було використано методику «Самооцінка психічних станів» за Г. Ю. Айзенком, що дозволила виявити рівні тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності у підлітків. Аналіз результатів показав, що найбільш типовим для вибірки виявився середній рівень тривожності – його зафіксовано у 52 % досліджуваних. Такий рівень може вважатися прийнятним у межах вікових норм, враховуючи динамічність емоційного розвитку підлітків. Низький рівень тривожності виявлено у 17 %, а високий – у 31 % респондентів. Високі показники можуть свідчити про підвищену чутливість до директивних або дистанційованих форм взаємодії з боку батьків, що, своєю чергою, здатне впливати на формування тривалого емоційного напруження або навіть психосоматичних симптомів.

За шкалою фрустрації також переважає середній рівень – 52 % підлітків зазначили про наявність періодичних труднощів у досягненні бажаного, але без проявів глибокої дезорганізації поведінки. Високий рівень фрустрованості

виявлено у 17 % досліджуваних, що свідчить про наявність страху перед труднощами та знижену стресостійкість. Водночас 31 % респондентів демонструють високий рівень стійкості до невдач, що може бути результатом сформованої впевненості у власних силах та адекватної підтримки з боку батьків.

Рівень агресивності у більшості підлітків перебуває в межах низького або середнього рівня: 45 % мають низькі показники, що відображає спокійну поведінку, здатність до самоконтролю та відсутність конфліктності. У 32 % виявлено середній рівень, що є нормальним у підлітковому віці, коли емоційна реактивність є особливо вираженою. Високий рівень агресивності виявлено у 23 % респондентів, що може призводити до труднощів у налагодженні міжособистісних стосунків, зокрема з батьками.

Щодо ригідності, то 52 % підлітків демонструють середній рівень, що передбачає певну стійкість у поглядах та поведінці, але з можливістю адаптації до нових умов. Високий рівень ригідності виявлено у 30 % учасників, що свідчить про схильність до стереотипного мислення та труднощі у зміні переконань, навіть за умов нових або суперечливих обставин. Лише 18 % підлітків мають низький рівень ригідності, що свідчить про гнучкість у сприйнятті інформації та готовність до змін.

Крім того, виявлено сильний прямий кореляційний зв'язок між ворожістю та тривожністю ($0,8; p < 0,0001$), а також менш виражений – з агресивністю ($0,2; p < 0,001$). Водночас зафіксовано зворотній зв'язок між ворожістю та фрустрацією ($-0,44; p < 0,001$). Ці результати свідчать про те, що високі показники тривоги та агресії у підлітків суттєво ускладнюють прояв емоційної близькості у стосунках з батьками.

Під час первинної діагностики не було виявлено яскраво виражених негативних психоемоційних станів, які б мали критичний характер. Однак загальна тенденція до середнього рівня тривожності, фрустрації та ригідності потребує подальшого психокорекційного супроводу, зокрема в тих випадках, коли емоційна напруга підсилюється через відсутність підтримки або нерозуміння з боку батьків.

Також було проведено порівняння психоемоційних станів між хлопцями та дівчатами за допомогою t-критерію Стюдента. Зокрема, виявлено, що за шкалою ригідності хлопці мають більш виражені показники, що свідчить про більшу схильність до стійких переконань та труднощів у зміні способів розв'язання проблем. Це може бути пов'язано з меншою гнучкістю у прийнятті нових рішень або невпевненістю у ситуаціях, що потребують швидкої адаптації.

Отже, результати дослідження підтверджують, що особливості психоемоційного стану підлітків тісно пов'язані з характером виховного впливу в сім'ї, а також з рівнем позитивної підтримки та емоційної близькості у стосунках з батьками.

У межах дослідження було застосовано методику «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, що дозволило визначити домінуючі емоційні стани підлітків. За шкалою «агресивність» результати у хлопців і дівчат виявилися практично однаковими, що може свідчити про ситуативний характер агресивних реакцій у підлітковому віці. Щодо шкали «фрустрація», спостерігається тенденція до вищого рівня фрустрованості серед хлопців, що, ймовірно, пов'язано з труднощами в досягненні поставлених цілей та розбіжностями між очікуваннями й реальністю. Показники за шкалою «тривожність» також були подібними серед дівчат і хлопців, що підтверджує актуальність переживань підлітків у зв'язку з усвідомленими зовнішніми загрозами.

Додатково в межах дослідження застосовувалась методика «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД), яка охоплювала обидві категорії респондентів – 15 підлітків та їхніх 15 батьків. За шкалою «вимогливість батьків» (Н–В) високий рівень виявлено у 54 % опитаних, що вказує на значний рівень вимог, які батьки висувають до дітей. Натомість низький рівень вимогливості виявився у 20 %, що може вказувати на більш м'яке ставлення до виховання.

Щодо шкали «м'якість – суворість» (М–С), 48 % підлітків повідомили, що не зазнають надмірного тиску з боку батьків, хоча існують чіткі правила сімейного життя. Лише 10 % респондентів вважають, що батьки примушують їх до дій, які вони не хочуть або не можуть виконати.

За шкалою «автономність – контроль» (А–К) понад половина опитаних (52 %) відзначили високий рівень батьківського контролю, що може проявлятися через надмірну опіку, обмеження дій або втручання в особистий простір підлітка. У 14 % респондентів зафіксовано низький рівень контролю, що в окремих випадках може бути ознакою довіри з боку батьків, або ж свідчити про байдужість до поведінки дитини.

Шкала «емоційна близькість» (Ед–Б) показала, що лише 11 % підлітків відчують тісний емоційний зв'язок з батьками, у той час як 38 % вказали на емоційну дистанцію, що може бути пов'язано з небажанням батьків йти на компроміс у вихованні.

За шкалою «прийняття – відкидання» (В–П), 32 % підлітків відчують прийняття і підтримку, тоді як 15 % – повну їх відсутність, а у 53 % зафіксовано середній рівень сприйняття.

Щодо шкали «співпраця» (Вс–С), 49 % підлітків вказали на недостатній рівень співпраці з батьками, а лише 21 % респондентів засвідчили високий рівень партнерських стосунків у родині.

За шкалою «тривожність за дитину» (Тр) показники були розподілені майже рівномірно: 25 % – низький рівень, 27 % – високий, а у 48 % виявлено середній рівень. Це може свідчити про ситуативну тривожність батьків, що змінюється залежно від поведінки та емоційного стану дитини.

У шкалі «послідовність виховання» (Н–П) 40 % респондентів відзначили високу послідовність у діях батьків, що позитивно впливає на взаєморозуміння в сім'ї. Водночас 23 % повідомили про низький рівень послідовності, що може викликати у дітей плутанину та нестабільність у сприйнятті виховних норм.

За шкалою «виховна конфронтація» (ВК) 45 % підлітків зазначили, що надають перевагу авторитету однолітків, тоді як 34 % досі вважають авторитет батьків значущим. Лише 21 % учасників вказали на повну відсутність довіри до компетентності батьків.

Щодо рівня задоволеності взаєминами з батьками (ЗВ), 17 % респондентів виявили низький рівень задоволеності, що може бути наслідком конфліктів або

напруженості у сім'ї. Водночас 35 % високо оцінили свої стосунки з батьками, що свідчить про емоційну підтримку, взаєморозуміння та позитивний клімат у родині.

Отже, характер людини значною мірою формується під впливом сімейних взаємин. Якщо в родині панує тепла, доброзичлива атмосфера, дитина, як правило, виростає спокійною, чуйною та врівноваженою. Натомість перебування у ворожому емоційному середовищі – де домінують агресія, зневага чи байдужість – може спричинити формування негативних рис характеру. Відомо, що багато в чому модель власної майбутньої родини людина будує, орієнтуючись на сім'ю, в якій зростала.

Саме тому важливо, щоб батьки створювали гармонійні стосунки, які сприятимуть емоційному добробуту дитини і слугуватимуть позитивним зразком для майбутнього.

У межах дослідження також було проведено бесіди з підлітками щодо їхнього сприйняття стилю виховання у родині. Відповідно до отриманих даних, 15 респондентів (з 15 підлітків) повідомили, що з приблизно 13-річного віку почали відчувати прояви демократичного стилю виховання. Це свідчить про намагання батьків у цей період встановити більш партнерські стосунки з дітьми, зберігаючи при цьому певний рівень контролю.

Однак, одночасно 17 опитаних (тобто більше, ніж одна особа могла висловитися про кілька типів виховних дій у різні періоди) зазначили, що у цьому ж віковому періоді (13–17 років) помічали прояви непослідовності у виховних підходах з боку батьків. Це може бути пов'язано з тим, що батьки намагалися адаптувати свої методи, шукаючи більш ефективний шлях до порозуміння з дитиною, або ж самі переживали внутрішню невизначеність щодо оптимального стилю взаємодії.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що період підліткового віку є критичним етапом у формуванні характеру дитини та її ставлення до батьків. Водночас не всі батьки використовують конструктивні

виховні методи, що може бути зумовлено як особистим досвідом виховання, так і відсутністю знань про ефективні стилі взаємодії з підлітками.

Висновки до другого розділу

Результати емпіричного дослідження демонструють суттєвий зв'язок між стилем сімейного виховання та психоемоційним станом підлітків, а також їхніми уявленнями про майбутню сім'ю. Встановлено, що позитивний інтерес, емоційна близькість і підтримка з боку батьків сприяють зниженню рівня тривожності, фрустрації та агресивності у підлітків. Навпаки, високий рівень контролю, ворожості або емоційної дистанції корелює з підвищеною тривожністю, конфліктністю та відчуттям відчуженості.

Дані методики «Взаємодія: батько–дитина» підтвердили, що надмірна вимогливість і суворість батьків часто супроводжуються низькою задоволеністю стосунками з їхнього боку, тоді як співпраця та послідовність у вихованні сприяють гармонійній взаємодії. Виявлені гендерні відмінності, зокрема вища ригідність у хлопців і тенденція до фрустрованості, вказують на необхідність диференційованого підходу до роботи з підлітками.

Дослідження також показало, що підлітки, які відчують емоційну підтримку та довіру в сім'ї, частіше демонструють позитивні моделі поведінки та здатність до адаптації. Натомість непослідовність у виховних методах або відсутність спілкування може формувати у дітей нерозуміння, недовіру до батьків і складності у соціалізації. Ці результати підкреслюють важливість створення в сім'ї атмосфери взаємоповаги, відкритості та гнучкості, що стає основою для формування здорової моделі майбутніх сімейних відносин у підлітків.

РОЗДІЛ 3

КОРЕКЦІЯ УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ

3.1 Програма корекції уявлення про майбутню сім'ю у підлітків

Корекційна робота з підлітками щодо формування уявлень про майбутню сім'ю є важливим напрямом сучасної практичної психології. Вона покликана сприяти усвідомленню підлітками власних життєвих цінностей, установок, ролей і відповідальності у майбутньому подружньому житті.

В основі запропонованої програми лежить ідея гармонізації сімейних цінностей через розвиток емоційної зрілості, комунікативних навичок і позитивного образу себе як майбутнього партнера та батька (матері). Корекційна програма була розроблена на основі результатів констатувального експерименту, проведеного серед учнів-підлітків Раухівського ліцею, де було виявлено суперечливі або недостатньо сформовані уявлення про сімейні ролі, відповідальність і взаємопідтримку.

Мета програми

Сприяння формуванню цілісного, позитивного й реалістичного уявлення про майбутню сім'ю в підлітковому віці шляхом розвитку усвідомлення власних цінностей, емпатії, комунікативної культури та відповідальності у взаєминах.

Завдання програми

- 1) Формувати розуміння цінності сім'ї як важливого соціального інституту.
- 2) Розвивати адекватне уявлення про ролі чоловіка і жінки в сучасній сім'ї.
- 3) Розвивати навички конструктивного спілкування, взаємоповаги й емоційного самоконтролю.
- 4) Сприяти усвідомленню власної готовності до майбутніх подружніх і батьківських ролей.

5) Зменшити емоційне напруження, пов'язане з сімейними конфліктами, через використання тренінгових технік.

Принципи програми

- добровільність участі;
- гуманістичність і безоцінковість;
- конфіденційність;
- активність і рефлексія учасників;
- поєднання елементів групової взаємодії з індивідуальними завданнями.

Форма проведення

Тренінгові заняття у малих групах (7-8 осіб), поєднані з індивідуальними бесідами, творчими вправами та рольовими іграми.

Тривалість програми

8 занять по 60-80 хвилин (2 рази на тиждень).

Структура програми корекції

Заняття 1. «Моя сім'я – моє джерело досвіду»

Мета: актуалізувати особистісний досвід учасників, створити позитивну атмосферу в групі. Основні вправи: «Асоціації з поняттям сім'я», «Моє сімейне дерево», «Що я ціную у своїй родині».

Результат: формування почуття довіри, відкритості до обговорення сімейних тем.

Заняття 2. «Ролі у сім'ї»

Мета: допомогти учасникам усвідомити функціональні ролі в родині.

Вправи: «Сімейний театр» (рольова гра, де підлітки відтворюють різні сімейні ситуації); обговорення «Якою я/яким я бачу себе в ролі батька чи матері».

Результат: розвиток розуміння рівноправності та відповідальності у стосунках.

Заняття 3. «Комунікація без конфліктів»

Мета: навчити підлітків навичок конструктивного спілкування.
Методи: гра «Слухаю і чую», тренінг «Я–повідомлення», обговорення прикладів сімейних суперечок.

Результат: формування навичок емоційної саморегуляції та активного слухання.

Заняття 4. «Повага та любов у стосунках»

Мета: розкрити поняття емоційної близькості, довіри та взаємоповаги.
Вправи: «Коло підтримки», «Пошта довіри» (анонімні листи з побажаннями учасникам).

Результат: формування позитивного ставлення до партнерства як співпраці.

Заняття 5. «Відповідальність і зрілість»

Мета: осмислити, що означає бути дорослим і відповідальним.
Методи: дискусія «Що для мене означає відповідальність?», вправа «Мій день як майбутнього батька/матері».

Результат: розвиток саморефлексії, формування установок на самостійність.

Заняття 6. «Цінності сімейного життя»

Мета: допомогти сформулювати власну систему сімейних цінностей.
Вправи: «Ціннісна піраміда» (групове ранжування понять – любов, довіра, підтримка, свобода, вірність), «Ідеальна сім'я – реальна сім'я».

Результат: усвідомлення зв'язку між цінностями та поведінкою.

Заняття 7. «Мій образ майбутньої сім'ї»

Мета: формування позитивного, реалістичного образу майбутньої сім'ї.
Вправи: малюнок «Моя майбутня сім'я», есе «Через 10 років», групове обговорення.

Результат: розвиток уявлень про власну роль у створенні гармонійних стосунків.

Заняття 8. «Я і моя сім'я – майбутнє починається сьогодні»

Мета: підсумок, аналіз змін, рефлексія отриманого досвіду.
 Методи: «Коло вражень», індивідуальне анкетування «Що я зрозумів про себе», завершальна гра «Мости майбутнього».

Результат: інтеграція нового досвіду, формування усвідомленого ставлення до майбутньої сім'ї.

3.2 Аналіз результатів упровадження програми корекції уявлення про майбутню сім'ю у підлітків

Оцінювання результатів корекційної програми проводилося за допомогою порівняння показників, отриманих у процесі констатувального та контрольного етапів дослідження. Використано комбінацію кількісних і якісних методів аналізу, що дозволило комплексно оцінити зміни у сфері емоційного стану, самооцінки, міжособистісних взаємин і системи уявлень підлітків про майбутню сім'ю.

Загальна динаміка результатів

Після завершення програми 80 % учасників продемонстрували позитивну динаміку за більшістю діагностичних параметрів. У середньому показники психологічного благополуччя зросли на 15-25 %, що підтверджує ефективність обраних форм психокорекційного впливу.

– За методикою Г. Айзека середній рівень **тривожності** знизився з 45 % до 27 %, **фрустрації** – із 42 % до 25 %, а показники **екстраверсії** зросли з 57 % до 68 %. Це свідчить про підвищення емоційної стабільності, впевненості у собі та відкритості у спілкуванні.

– За шкалами методики **ВБД** («взаєморозуміння», «довіра», «підтримка») середні бали зросли з 12 до 15 із максимальних 18, тоді як показники «конфліктність» і «контроль» зменшилися майже на 30 %.

– Опитувальник **Е. Шефера** зафіксував зниження відчуженості у взаєминах з батьками: до програми – у 53 % підлітків, після – лише в 27 %. Одночасно зріс рівень емоційної підтримки з 36 % до 58 %.

Якісний аналіз змін

Під час повторних бесід виявлено істотні зміни у способах мислення й поведінкових реакціях учасників:

- **Покращення емоційної регуляції.** Підлітки почали краще усвідомлювати власні почуття та мотиви, частіше описували емоції словами, а не діями. Замість агресивних реакцій вони частіше вдавалися до аргументованих пояснень, зверталися по допомогу або висловлювали прохання без конфлікту.
- **Зміна уявлень про батьків.** Якщо на початковому етапі батьків описували як «тих, хто лише вимагає», то після участі в програмі підлітки зазначали: «вони теж хвилюються і стараються». Це свідчить про розвиток емпатії та когнітивного розуміння позиції дорослих.
- **Формування зрілішої системи цінностей.** На завершальному етапі більшість учасників визначали любов, підтримку, взаємоповагу та чесність як ключові складові сімейного життя. На констатувальному етапі домінували матеріальні критерії («щоб було житло», «щоб чоловік добре заробляв»).
- **Покращення комунікативної культури.** Підлітки стали активнішими у висловленні власної думки, але водночас уважнішими до чужих. Під час групових обговорень зросла кількість «Я-повідомлень».

Поведінкові спостереження

Під час групової роботи відмічено позитивну трансформацію динаміки взаємин усередині групи. Якщо на початку занять переважала пасивність і настороженість, то вже після 3-4 сесії учасники проявляли активність, ініціативу, підтримували одне одного.

Дівчата частіше демонстрували емпатійність, хлопці – відповідальність і готовність до співпраці. У декількох випадках батьки відзначили, що після участі у програмі підлітки стали спокійнішими, більш уважними до молодших братів і сестер, прагнули допомагати у справах вдома.

Динаміка уявлень про сімейні ролі

На першому етапі більшість підлітків мали стереотипні уявлення: «чоловік заробляє гроші, жінка готує і виховує дітей». Після виконання вправ «Сімейний

театр» і «Ролі у сім'ї» 67 % учасників дійшли висновку, що успішна сім'я передбачає партнерство, взаємопідтримку й розподіл обов'язків за домовленістю. Таким чином, відбулося усвідомлення сучасної рівноправної моделі сімейних стосунків.

Зміни у сфері самооцінки та життєвих орієнтацій

Підлітки почали більш адекватно оцінювати власні можливості, рідше вживали вислови типу «у мене нічого не вийде». У есе «Через 10 років» з'явилися більш конкретні плани: навчання, професія, бажання створити щасливу сім'ю. Це свідчить про зростання рівня життєвої спрямованості та особистісної зрілості.

Труднощі під час реалізації програми

Серед труднощів можна відзначити:

- нерівномірну мотивацію учасників: деякі підлітки на початку виявляли опір відкритому обговоренню сімейних тем;
- емоційне напруження під час занять, де порушувалися питання конфліктів у родині;
- зовнішні фактори (навчальне навантаження, воєнна тривога), які впливали на відвідуваність.

Для подолання цих труднощів застосовувалися техніки емоційного розвантаження – малювання, вправи на релаксацію, короткі невербальні ігри. Вони допомогли знизити тривожність і відновити довірливу атмосферу.

Інтерпретація результатів у контексті психологічних теорій

Отримані результати підтверджують положення теорії соціального навчання А. Бандури: позитивне моделювання поведінки у безпечному середовищі сприяє формуванню соціально прийнятних установок. Також спостережена динаміка узгоджується з концепцією Е. Еріксона про стадію «ідентичність – рольова плутанина»: саме в підлітковому віці формуються ціннісні орієнтири та бачення майбутніх ролей.

3.3 Рекомендації батькам щодо формування уявлення про майбутню сім'ю у підлітків

Формування уявлення про майбутню сім'ю в підлітковому віці є складним, але надзвичайно важливим процесом. Саме в цей період дитина починає замислюватися над тим, якими будуть її стосунки у дорослому житті, як вона уявляє ролі батька, матері, партнера, яким має бути подружнє життя. Від того, які установки та уявлення сформуються в підлітка сьогодні, значною мірою залежить його майбутня здатність до побудови гармонійних сімейних взаємин. Найбільший вплив на цей процес мають батьки, адже саме вони є живими прикладами того, як функціонує сім'я, як розв'язуються конфлікти, як виявляється любов і підтримка.

Важливо, щоб у сімейних стосунках панувала атмосфера довіри, прийняття та емоційного тепла. Дитина навчається не лише через словесні повчання, а насамперед через спостереження за поведінкою батьків. Коли в родині переважає взаємоповага, розуміння, спільні рішення приймаються у спокійному обговоренні, а не в конфліктах, підліток засвоює ці моделі як природні. Навпаки, якщо він щодня стикається з критикою, іронією, байдужістю або агресією між дорослими, у нього формується переконання, що сімейне життя – це боротьба за владу, а не співпраця. У такому випадку навіть найщиріші слова батьків про любов і підтримку не матимуть виховного ефекту, адже поведінка суперечить словам.

Батькам варто звертати увагу на власні реакції у спілкуванні з дитиною. Тон голосу, жести, навіть короткі репліки можуть зміцнювати або руйнувати довіру. Підлітки особливо чутливі до несправедливості, тому важливо, щоб батьківські вимоги поєднувалися з емпатією та поясненням причин. Коли підліток розуміє, чому певна дія є важливою або небажаною, він частіше сприймає обмеження не як покарання, а як турботу. Натомість різке засудження, порівняння з іншими чи ігнорування почуттів викликають протест і відчуження.

Однією з основних умов формування зрілих уявлень про майбутню сім'ю є збалансованість між контролем і автономією. У підлітковому віці дитина прагне незалежності, хоче самостійно приймати рішення, мати власну думку. Завдання батьків – не придушити цю потребу, а навчити відповідальності за свої

вчинки. Надмірна опіка, тотальний контроль чи заборони породжують опір і брехню, тоді як довіра, спільне обговорення і надання права вибору формують внутрішню дисципліну. Підліток, який звик нести відповідальність за власні дії, згодом легше бере на себе зобов'язання у сімейному житті.

Не менш важливою є відкритість у спілкуванні. Батькам варто створити простір, у якому дитина може вільно висловлювати свої думки, навіть якщо вони не збігаються з дорослими поглядами. Коли підліток знає, що його вислухають без засудження, він охочіше ділиться переживаннями й питаннями, пов'язаними з майбутніми стосунками, почуттями, планами. Довіра між батьками і дітьми не виникає миттєво, вона потребує часу, щирості й послідовності. Для підлітка важливо не почути готову відповідь, а відчувати, що його думку поважають. Таке спілкування допомагає дитині вчитися самостійно мислити й приймати рішення, що є невід'ємною складовою зрілості.

Особливу роль відіграє приклад взаємин між матір'ю та батьком. Якщо дорослі демонструють взаємопідтримку, рівноправність і турботу, підліток сприймає ці риси як ознаки здорових стосунків. Якщо ж у родині спостерігається знецінення партнера, постійна критика або відсутність емоційної близькості, дитина може несвідомо відтворювати подібні моделі у власному житті. Тому варто не лише уникати конфліктів при дитині, а й показувати, як можна їх вирішувати конструктивно: через діалог, компроміс, повагу до почуттів іншої сторони.

Батькам також рекомендується відкрито обговорювати з дитиною тему сімейних ролей, партнерства, кохання та відповідальності. У суспільстві часто домінують спрощені уявлення, що сім'я – це лише романтичні почуття або побутові обов'язки. Важливо допомогти підлітку зрозуміти, що сімейне життя – це спільна праця, що вимагає емоційної зрілості, вміння слухати, підтримувати, домовлятися й дбати одне про одного. Обговорення таких тем не повинно бути ніяким чи формальним; варто сприймати його як природну частину виховання.

Корисним є спільний перегляд фільмів або читання літератури, які висвітлюють різні моделі сімейних взаємин. Після цього можна обговорити поведінку героїв, їхні помилки, наслідки рішень, підкреслити, що справжня любов завжди

поєднує повагу й турботу. Такі бесіди розвивають емпатію, здатність співпереживати, формують розуміння того, що стосунки потребують постійної уваги й роботи над собою.

У родині мають бути чітко визначені, але гнучкі межі. Підліток повинен знати, які правила є незмінними, а в яких сферах він може приймати власні рішення. Надання вибору навіть у дрібницях – як провести вихідний, яку книгу прочитати, як організувати робоче місце – допомагає відчувати довіру та власну значущість. Це формує самоповагу й внутрішнє переконання, що партнерські стосунки базуються не на підкоренні, а на співпраці.

Окремої уваги заслуговує роль матері у вихованні підлітка. Саме мати зазвичай є емоційним центром родини, через неї дитина вчиться турботі, ніжності, відкритості. Матері варто не лише виявляти любов, а й показувати її через підтримку, заохочення, спільні справи. Водночас надмірна опіка може позбавити підлітка самостійності. Тому важливо поступово передавати йому більше відповідальності, дозволяючи робити помилки та вчитися на них. Для хлопців мати є прикладом того, як жінку слід поважати, а для дівчат – зразком жіночності, чуйності й самоповаги.

Батько, у свою чергу, формує у підлітка відчуття безпеки, стабільності та меж. Його участь у вихованні має бути активною, не обмежуватися матеріальною підтримкою. Саме через спілкування з батьком дитина вчиться дисципліни, мужності, відповідальності, а дівчата – уявлення про те, яким має бути турботливий, уважний чоловік. Батькам важливо знаходити час на спільні заняття: спільна робота, поїздка, прогулянка чи навіть розмова за вечерею зміцнюють відчуття єдності.

Слід також враховувати, що сучасні підлітки живуть у цифровому середовищі, де образи сімейного життя часто спотворені. Соціальні мережі створюють ілюзію ідеальних стосунків, де немає труднощів і конфліктів. Завдання батьків – допомогти дитині критично сприймати цю інформацію, пояснити, що справжня сім'я – це не бездоганна картинка, а союз двох людей, які вміють долати про-

блеми разом. Розмови про реалістичні очікування від шлюбу, про цінність взаємодтримки та вміння прощати допомагають сформувати у підлітка стійку систему цінностей.

Необхідно пам'ятати й про емоційне благополуччя самої дитини. Якщо підліток часто перебуває у стані тривоги, невпевненості, відчуває самотність, це може відобразитися на його уявленнях про майбутню сім'ю. Тому батькам важливо помічати зміни у настрої, не знецінювати переживання, а намагатися розібратися в їхніх причинах. За потреби варто звертатися до шкільного психолога або спеціаліста, щоб допомогти дитині впоратися з емоційними труднощами.

Формування позитивного образу майбутньої сім'ї також пов'язане із загальним рівнем культури взаємин у родині. Повага до старших, турбота про молодших, взаємодопомога, спільне вирішення проблем створюють атмосферу, у якій дитина бачить, що сім'я – це команда. Навіть прості щоденні традиції, як–от спільна вечеря чи обговорення подій дня, мають потужний виховний ефект.

Підлітковий вік – це період випробування для батьківської терплячості, але саме тоді закладаються основи зрілого ставлення до стосунків. Батькам варто пам'ятати, що жодні лекції не замінять щирості, уваги й підтримки. Коли дитина бачить, що її люблять без умов, приймають такою, якою вона є, у неї формується внутрішня впевненість у власній цінності. Саме ця впевненість стане фундаментом майбутньої здатності до кохання, довіри й побудови гармонійної сім'ї.

Таким чином, роль батьків у формуванні уявлення підлітків про майбутню сім'ю є визначальною. Від емоційного клімату, стилю виховання, рівня взаєморозуміння та довіри залежить, наскільки усвідомленими будуть життєві орієнтири дитини. Завдання дорослих полягає не лише в контролі чи наставництві, а насамперед у створенні таких умов, за яких підліток зможе сприймати сім'ю як простір любові, взаємоповаги, розвитку й підтримки. Саме це стане запорукою того, що в майбутньому він прагнучиме будувати здорові, зрілі й гармонійні стосунки. Особливу роль у формуванні підлітків відіграє не лише безпосередня взаємодія з батьками, а й усвідомлення ними власної відповідальності за моральний

та психологічний розвиток дітей. Дослідження підтверджує, що підлітки, які відчують стабільність і підтримку в сім'ї, більш впевнені у власних силах, менш схильні до ризикованої поведінки та соціальної дезадаптації. Такий ефект проявляється не лише у школі, а й у міжособистісних стосунках, де формуються основи поваги, терпимості та конструктивного вирішення конфліктів.

Аналіз отриманих даних свідчить, що важливим чинником гармонійних сімейних стосунків є відкритість комунікації. Підлітки, які мають можливість висловлювати власні думки та переживання без страху осуду, легше розвивають критичне мислення і здатність до саморефлексії. Це створює передумови для формування особистості, здатної ефективно адаптуватися до соціальних змін і брати активну участь у суспільному житті.

Висновки до третього розділу

Проведене корекційне дослідження підтвердило, що підлітковий вік є сенситивним періодом для формування уявлень про майбутню сім'ю, і саме в цей час можлива ефективна психологічна робота, спрямована на гармонізацію системи сімейних цінностей, уявлень про ролі, обов'язки та емоційні стосунки. Розроблена програма корекції показала, що навіть у межах короткотривалого психологічного впливу можна досягти суттєвих позитивних змін у світогляді підлітків, у їхньому ставленні до сім'ї та в поведінкових проявах.

Запропонована програма корекції уявлення про майбутню сім'ю була побудована з урахуванням вікових і психологічних особливостей підлітків, потреби у самопізнанні, пошуку ідентичності та усвідомленні власної життєвої перспективи. Її метою було сприяння розвитку позитивного й реалістичного образу майбутньої сім'ї, формування емоційної зрілості, комунікативних умінь і відповідальності за міжособистісні стосунки. Комплекс вправ, що поєднував елементи тренінгу, арт-терапії, рольових ігор і групової рефлексії, виявився ефективним для активізації внутрішніх ресурсів учасників і подолання психологічних бар'єрів, пов'язаних із сімейною тематикою.

Результати контрольного етапу експерименту засвідчили позитивну динаміку за всіма діагностичними параметрами. Зниження рівня тривожності, фрустрації та агресивності, покращення комунікативних якостей і зростання рівня довіри до батьків свідчать про те, що підлітки почали сприймати сім'ю не як джерело обмежень чи конфліктів, а як сферу взаєморозуміння, підтримки й розвитку. Особливо показовим є зростання показників доброзичливості та емпатійності у взаємодії з дорослими, що підтверджує ефективність методів, заснованих на груповій дискусії та рефлексії.

Якісний аналіз відповідей та спостережень показав, що підлітки стали усвідомленіше підходити до розуміння сімейних ролей, змінили уявлення про розподіл обов'язків і значення рівноправних відносин. Якщо на початку дослідження в багатьох переважали стереотипні уявлення про «традиційну» модель сім'ї, де домінує один із партнерів, то після корекційної роботи більшість учасників почала визначати основою гармонійного шлюбу співпрацю, довіру та взаємну підтримку. Зміна мислення у цьому напрямі є важливим показником особистісного зростання, адже вона демонструє готовність підлітків до відповідальних міжособистісних стосунків у дорослому житті.

Отримані результати також виявили значні зміни у сфері самооцінки. Підлітки стали впевненішими, відкритішими до спілкування, почали краще розуміти власні емоції та мотиви поведінки. Це свідчить про посилення процесів саморефлексії, що є однією з ключових ознак особистісної зрілості. Крім того, спостерігалось покращення емоційного клімату в сім'ях учасників: деякі батьки відзначали, що їхні діти стали спокійнішими, уважнішими, більше прагнули спілкування з родиною. Таким чином, вплив програми вийшов за межі шкільного середовища і торкнувся безпосередньо сімейної взаємодії, що підсилює її практичну цінність.

Важливою складовою роботи стали рекомендації для батьків, розроблені на основі результатів дослідження. Вони спрямовані на покращення емоційного клімату в сім'ї, розвиток відкритого спілкування та підвищення педагогічної культури дорослих. Аналіз отриманих даних свідчить, що у більшості випадків

проблеми у формуванні уявлень підлітків про сім'ю пов'язані не зі свідомим запереченням сімейних цінностей, а з браком позитивних моделей для наслідування. Тому саме батьки, їхня поведінка й стиль взаємодії стають вирішальними чинниками у процесі виховання. Показовим є те, що підлітки, чий родини відзначалися відкритістю, доброзичливістю та демократичним стилем спілкування, демонстрували більш зріле бачення сімейних ролей і меншу схильність до конфліктних реакцій.

Розроблені рекомендації доводять, що навіть незначні зміни у батьківському ставленні – більше слухати дитину, визнавати її почуття, ділитися власним досвідом – можуть суттєво вплинути на формування уявлень про майбутню сім'ю. Особливе значення має приклад взаємин між батьками, який слугує основним джерелом моделювання для дітей. Гармонійні, рівноправні стосунки дорослих створюють еталон, до якого прагнутиме підліток у майбутньому.

Висновки третього розділу також підтверджують доцільність інтеграції корекційно–розвивальних програм у систему психологічного супроводу навчальних закладів. Такі програми не лише сприяють покращенню емоційного стану підлітків, а й мають значний виховний потенціал, оскільки допомагають учням усвідомити значення сім'ї як простору любові, підтримки, відповідальності й самореалізації. Участь у подібних заняттях формує в молоді почуття соціальної зрілості, готує їх до виконання майбутніх подружніх і батьківських ролей, зменшує ризики формування деструктивних моделей поведінки у стосунках.

Таким чином, реалізація програми корекції уявлення про майбутню сім'ю у підлітків довела свою ефективність як у розвитку особистісних якостей учасників, так і в гармонізації сімейних взаємин загалом. Комплексна робота з підлітками, що поєднує елементи психодіагностики, групового тренінгу, творчих завдань і залучення батьків, може бути рекомендована для широкого застосування в освітній і соціально–психологічній практиці. Вона сприяє

розвитку емоційної культури, самопізнання, емпатії та відповідального ставлення до майбутніх сімейних ролей.

У підсумку можна стверджувати, що формування позитивного, зрілого й усвідомленого уявлення про майбутню сім'ю є не лише психологічною, а й соціальною потребою сучасного суспільства. Підлітки, які засвоюють здорові моделі взаємодії та партнерства, у майбутньому здатні створювати стабільні, гармонійні родини, що є основою благополуччя та розвитку нації. Отже, результати проведеної роботи підтверджують глибоку практичну значущість теми й перспективність подальших досліджень у цьому напрямі, спрямованих на удосконалення психокорекційних технологій і залучення батьків до активної участі у виховному процесі.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження проблеми формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків у контексті впливу стилю сімейного виховання дозволило теоретично обґрунтувати, емпірично перевірити й практично підтвердити важливість гармонійних сімейних стосунків у становленні особистості дитини.

1. Вивчено основні теоретичні підходи до питання особистісного розвитку підлітків, спираючись на роботи вітчизняних і зарубіжних психологів.

У ході теоретичного аналізу встановлено, що особистісний розвиток підлітка є багатовимірним процесом, що включає когнітивний, емоційний та соціальний компоненти. Робота підтвердила ключову роль сім'ї як первинного соціального середовища формування Я-концепції, самооцінки, моделей поведінки та емоційної регуляції. На основі праць Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, Д. Баумрінд, Е. Еріксона, вітчизняних дослідників (Гребінникова, Говорун, Постового та ін.) визначено, що стиль взаємодії в родині виступає фундаментальним чинником, який визначає індивідуальну траєкторію розвитку особистості підлітка. Особливу увагу було приділено впливу емоційної підтримки, типу прив'язаності та характеру комунікації батьків із дитиною.

2. З'ясовано вплив родинних взаємин на особистісний та інтелектуальний розвиток підлітків.

Доведено, що якість родинних взаємин безпосередньо корелює з рівнем особистісної зрілості, самооцінки, когнітивної активності та емоційної рівноваги підлітків. Гармонійні, стабільні та підтримувальні стосунки сприяють формуванню відповідальності, автономності, соціальної компетентності та стійкості до стресу. Натомість конфліктність, непослідовність, емоційна холодність або надмірний контроль негативно впливають на інтелектуальний розвиток, підвищують ризик тривожності, поведінкових порушень і труднощів у навчанні. Встановлено, що саме стиль виховання (демократичний, авторитарний, ліберальний, індиферентний) визначає характер психологічного клімату в сім'ї та спосіб засвоєння дитиною моральних і соціальних норм.

3. Досліджено специфіку впливу сімейного виховання на становлення уявлень про сім'ю у підлітка.

Отримані результати свідчать, що образ майбутньої сім'ї формується на основі засвоєних моделей взаємодії між батьками, емоційного досвіду в сім'ї та сприйняття власної ролі у стосунках. Підлітки, які виховуються у демократичних сім'ях, мають реалістичні, позитивні та зрілі уявлення про партнерство, відповідальність і взаємоповагу. Діти з авторитарних родин частіше схильні до уявлень,

у яких домінує контроль, жорстка ієрархія або страх помилок. У ліберальних ро-
динах формуються ідеалізовані, але часто недостатньо структуровані уявлення
про шлюб і батьківство. Індиферентний стиль виховання породжує невизначені,
емоційно збіднені або негативні моделі майбутніх сімейних стосунків. Емпіричні
дані підтверджують значущий зв'язок між стилем виховання та змістом уявлень
підлітків про майбутню сім'ю.

До впровадження програми у 65 % підлітків спостерігалися високі показ-
ники тривожності, фрустрації та жорстких уявлень про сімейні ролі. За резуль-
татами формувального етапу:

2. рівень тривожності зменшився на 20 %
3. фрустрації – на 25 %
4. агресивності – на 15 %
5. ригідності – на 15–20 %
6. показник сімейної взаємодії зріс на 20–25 %
7. демонстрація стилю «співпраця» збільшилася з 20 % до 50 %

За результатами констатувального та контрольного етапів експерименту
встановлено суттєве покращення більшості показників. Зокрема, за методикою
Г. Айзенка рівень тривожності знизився з 45 % до 27 %, фрустрації – з 42 % до
25 %, а екстраверсія зросла з 57 % до 68 %. За шкалами методики ВБД середні
бали «довіра», «підтримка» та «взаєморозуміння» підвищилися з 12 до 15 із
максимально можливих 18, тоді як «конфліктність» і «контроль» зменшилися
майже на 30 %. Опитувальник Е. Шефера зафіксував різке зниження показників
відчуженості (з 53 % до 27 %) та зростання емоційної підтримки у взаєминах з
батьками (з 36 % до 58 %). Загалом позитивну динаміку продемонстрували 80 %
учасників, а середні показники психологічного благополуччя зросли на 15–25 %,
що підтверджує ефективність корекційної програми.

3. Розроблено та апробовано програму корекції уявлення про майбутню
сім'ю у підлітків.

На основі отриманих теоретичних і діагностичних даних було створено спеціальну корекційно-розвивальну програму, спрямовану на формування адекватних, зрілих і позитивних уявлень про майбутню сім'ю. Програма включала тренінгові заняття, дискусії, рольові вправи, рефлексивні методики та психоосвітні елементи для підлітків. Апробація показала підвищення рівня усвідомлення підлітками власних очікувань щодо майбутніх стосунків, розвиток навичок емоційної регуляції та комунікації, зростання прагнення до партнерських взаємин, відповідальності та самостійності. Експериментальні дані підтвердили ефективність програми та її позитивний вплив на корекцію уявлень про сім'ю.

Результати за методикою Г. Айзенка (емоційні стани) тривожність до програми – 45 %, після програми – 27 % (зниження на 18 %, тобто майже на 40 % від вихідного рівня); фрустрація до програми – 42 %, після програми – 25 % (зниження на 17 % (приблизно 40 % від вихідного значення)), екстраверсія до програми – 57 %, після програми – 68 % (зростання на 11 %). За методикою «Взаємодія: батько–дитина» (ВБД) показники «взаєморозуміння», «довіра», «підтримка» до програми – 12 балів, після програми – 15 балів (зростання на 3 бали з максимально можливих 18 показники «конфліктність» і «контроль»: зменшилися майже на 30 %). За опитувальником Е. Шефера відчуженість у взаєминах з батьками до програми – 53 %, після програми – 27 % (зниження на 26 %); емоційна підтримка до програми – 36 %, після програми – 58 % (зростання на 22 % учасників продемонстрували позитивні зміни, психологічне благополуччя зросло на 15–25 %).

4. Запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення батьківського стилю виховання підлітків.

На підставі теоретичних висновків і результатів формувального експерименту було розроблено комплекс рекомендацій для батьків, спрямованих на покращення стилю виховання та забезпечення сприятливого емоційного клімату в сім'ї. Рекомендації охоплюють розвиток демократичного стилю взаємодії, підвищення емоційної чутливості, формування навичок конструктивної комунікації, встановлення послідовних правил і меж, запобігання надмірному контролю

та байдужості. Особливу увагу приділено необхідності підтримки підлітків у самостійності, формуванні життєвих орієнтирів та усвідомлених уявлень про майбутню сім'ю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Астремська І., Тазарачева Т.І. Емоційна сфера дитини молодшого шкільного віку після кризи розлучення батьків. *Габітус*. 2024. № 65. С.39-43. <http://habitus.od.ua/journals/2024/65-2024/7.pdf>
2. Алексєєнко Т. Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. Український соціум. К., 2008. С. 63–67.
3. Батьків не обирають: проблеми відповідального батьківства в

сучасній Україні / за ред. Ю. М. Якубової. Київ. 2017. 168 с.

4. Берон Р. Агресія. Харків. Освіта. 2016. 336 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісноорієнтований підхід: теоретико-методологічні засади: Навч.-метод. видання. К.: Либідь, 2003. 280 с.
6. Бреслав Г. М. Емоційні особливості формування особистості в дитинстві: Норма і відхилення. Київ. *Педагогіка*. 2017. 144 с.
7. Брязгунов І. П. Непосидюча дитина, або Все про гіперактивних дітей. Київ. Психотерапія. 2018. 202 с.
8. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
9. Бютнер К. Жити з агресивними дітьми. Київ. Просвітництво. 2016. 141 с.
10. Демянів І. Дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків. *Матеріали міжвузів. наука. конф. «Нові педагогічні технології навчання і виховання»*. Слов'янськ. СДП. 2003. С. 105-107.
11. Діалектика вищої освіти: трансформація від декларації до реалізації. Харків. Еспада. 2019. 304 с.
12. Домова П. Г. Психокорекційна робота з попередження агресивності підлітків. Вип. 3. Київ. 2018. С. 3-8.
13. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. Посібник. К.: МАУП, 2011. 92с.
14. Заваденко Н. М. Гіперактивність і дефіцит уваги в дитячому віці: навч. посібник. Харків. Академічні кола. 2017. 255 с.
15. Захаров А. І. Як допомогти нашим дітям позбутися страху. Харків. 2017. 248 с.
16. Зверєва О. Л. Сімейна педагогіка і домашнє виховання. Київ. Академія. 2003. 160 С.
17. Кононко Е.Л. Щоб особистість відбулася. Київ. 2016. 221 с.
18. Кошлань І. Специфіка стилів виховання в сім'ях дітей з різними

типами емоційності. Вип. 5. 2016. С. 43–46.

19. Кулагіна І.Ю. Вікова психологія Київ. 2021. 464 с.
20. Лаврентьєва Г.П. Практична психологія для вихователя. Київ. ВІПОЛ. 2016. С. 38.
21. Лукасевич О.А. Методичні аспекти дослідження особистісної зрілості. URL:www.confcontact.com/2008oktInet_tezi/pe_lukash.htm(дата звернення: 11.01.2022).
22. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2016. Вип. 7. С. 1–8.
23. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. Т. 2. *Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект*. 335 с.
24. Музика О. О. Практикум з психодіагностики. Житомир: ЖДПУ, 2000. 160с.
25. Нечаєва О.С. Шляхи формування мотивації досягнення успіху обдарованих підлітків. *Обдарована дитина*. 2007. № 9. С. 25–30.
26. Овсянецька Л.П. До питання про психологічні критерії зрілої особистості. *Актуальні проблеми психології. Том 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія*. Київ. Інститут психології Г.С. Костюка АПН України. 2017. Ч. 2. С. 105-110.
27. Особистісні кризи студентського віку: зб. наук. ст. / за ред. Т.М. Титаренко. Луцьк. «Вежа» Волин. держ. Ун-ту ім. Лесі Українки. 2017. 112 с.
28. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога–практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 2018. Вип. 6-7. С. 3-6.
29. Пономаренко А. В. Відчуття психологічного благополуччя особистості в умовах політичної та економічної нестабільності Харків, 2014. С. 112–123.
30. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук: спец. 19.00.09. «Вікова та педагогічна психологія». Київ. 2021. 20 с.

31. Потапчук Є. М. Психологічні засади формування уявлень молоді про сімейні ролі. Психологія і суспільство. 2021. .Вип.1. С. 27–35.
32. Пуденко І. В. Теорії та моделі суб'єктивного благополуччя: класичні й сучасні підходи. Наукові записки. Серія: Психологія. . 2024. Вип 4. С. 84–89
33. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посібник. 2-ге вид., стер. К.: Академвидав, 2009. 359 с.
34. Савчин М. В. Здатності особистості: монографія. К.: Академія, 2016. 285 с.
35. Сухомлинський В. О. Батьківська. К.: Радянська школа, 1978. 264 с.
36. Туріщева Л. В. Робота шкільного психолога з батьками. Навчально-методичний посібник для вчителя. Х.: Вид. група «Основа»: «Тріада+», 2007. 128.
37. Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн.. Кн. 1: навч. посібник / за ред.. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. 624 с.
38. Фопель К. Як навчити дітей співпрацювати? Київ. 2016. 56 с.
39. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція Київ. 2016. 192 с.
40. Холл М. Теорії особистості. Київ. Наука. 2019. 726 с.
41. Холлічер В. Людина і агресія. Київ. Педагогіка. 2017. 264 с.
42. Цагареллі Ю.А. Методи системної психологічної діагностики на приладі. *Активациометр*. Чергнівці. 2019. 254 с.
43. Шаграева О.А. Дитяча психологія. Теоретичний і практичний курс. Харків. 2021. 368 с.
44. Alessandri S.M. Attention, play, and social behavior in ADHD preschoolers. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2021. V. 20. P. 289-302.
45. Ashiabi G.S. Play in the preschool classroom: Its socioemotional significance and the teacher's role in play. *Early Childhood Education Journal*. 2017. V. 35. P. 199-207.
46. Burke J.D., Pardini D.A. & Loeber R. Reciprocal relationships between

parenting behavior and disruptive psychopathology from childhood through adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2018. V. 36. P. 679-692.

47. Burt S.A., Krueger R.F. Parent–child conflict and the comorbidity among childhood externalizing disorders. *Archives of General Psychiatry*. 2016. vol. 60. 505 p.

48. Chang L.R., Chiu Y. N. Father’s parenting and father–child relationship among children and adolescents with attention– deficit/hyperactivity disorder. *Comprehensive Psychiatry*. 2017. V. 54, P. 128-140.

49. Christian K. Effects of play intervention on play skills in preschooler children: A pilot study. Poster session presented at the meeting of American Psychological Association. Washington. DC. August. 2020.

50. Chronis A. M., Chacko A. Enhancements to the behavioral parent training paradigm for families of children with ADHD: Review and future directions. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2016. V. 7, P. 1-27.

51. Cicchetti D.V. Guidelines, criteria, and rules of thumb for evaluating normed and standardized assessment instruments in psychology. *Psychological Assessment*. 1994. V. 6, V.284-290.

52. Coffman J.K., Reliability and validity of the Parent-Child Relationship Inventory (PCRI): Evidence from a longitudinal cross-informant investigation. *Psychological Assessment*. 2019.

53. Efficacy of parent–child interaction therapy: Interim report of arandomized trial with short–term maintenance. *Journal of Clinical Child Psychology*. 2021. P. 34–45.

54. Esbjørn B.H. Parental Changes After Involvement in their Anxious Child’s Cognitive Behavior Therapy. *Journal of Anxiety Disorders*. 2018. P. 664-670.

55. Fabiano G.A. A waitlist–controlled trial of behavioral parent training for fathersof children with ADHD. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2019. P. 337-345.

56. Fehr K.K. Aggression in pretend play and aggressive behaviorin the classroom. *Early Education & Development*. 2018. P. 332-345.

57. Fromberg D.P. Play and meaning in early childhood education. Boston. 2020.
58. Gau S.S. (2021). Parental and family factors for attention-deficit hyperactivity disorder in Taiwanese children. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry. 2021. P. 688 - 696.
59. Gau S.S. Maternal parenting styles and mother – children relationship among adolescents with and without persistent attention – deficit/hyperactivity disorder. Research in developmental disabilities. 2016. P. 1581–1594.
60. Gerdes A.C. Attention–deficit/hyperactivity disorder boys' relationships with their mothers and fathers: Child, mother, and father perceptions. Development and Psychopathology. 2016. P. 363–382.
61. Noeder M.M. The impact of parent–child factors on the playabilities of children diagnosed with Attention–Deficit/Hyperactivity Disorder, Autism Spectrum Disorder and Speech Language Impairment (Masters thesis). Retrieved from URL: https://etd.ohiolink.edu/rws_etd/document/get/case1300842663/inline (дата звернення: 10.09.2025)
62. O'Neill S. More than child's play: the potential benefits of play based interventions for young children with ADHD. Expert Review of Neurotherapeutics. 2018. P. 1165–1167.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера

Мета: виявити установки, поведінки й методи виховання батьків так, визначити, як бачать своїх батьків діти підліткового віку.

Респонденти: учні від 14 років.

Обладнання: роздруковані бланки тесту, ручки або олівці.

Інструкція: перед початком експерименту учню пояснюють суть та мету дослідження, після чого йому пред'являється наступна інструкція: «Просимо тебе оцінити, виходячи із власного досвіду, які із зазначених положень найбільше характерні для твоїх батьків. Для цього уважно прочитай кожне ствердження, не пропускаючи жодного з них. Якщо ти вважаєш, що ствердження повністю відповідає виховним принципам твого батька (або матері), обведи цифру «2». Якщо ти вважаєш, що дане висловлювання частково підходить для твого батька (або матері), обведи цифру «1». Якщо ж на твою думку ствердження не ставиться до твого батька (або матері), то обведи цифру «0».

Потім підліткові видають реєстраційний бланк для заповнення окремо на кожного з батьків. Принципової різниці між формулюваннями висловлювань немає: по відношенню до матері всі ствердження представлені в жіночому роді, а стосовно батька – у чоловічому. Причому бланки заповнюються окремо, спочатку, наприклад, заповнюється бланк, у якому відбиваються виховні принципи матері, потім цей бланк здається учителю й тільки після цього видається аналогічний бланк, де зазначені положення повинні бути оцінені підлітком уже по відношенню до батька.

Методика Шафера базується на положенні про те, що виховний вплив батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: прийняття – емоційне відкидання, психологічний контроль – психологічна автономія, прихований контроль – відкритий контроль. При цьому прийняття тут має на увазі безумовно позитивне ставлення до дитини не залежно від очікувань батьків.

Емоційне ж відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до нього любові й поваги, а подекуди й просто ворожість. Поняття психологічного контролю позначає як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, так і ступінь послідовності в здійсненні виховних принципів.

– Дуже часто посміхається мені

- Категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити, що не можу
- Має недостатню терплячість стосовно мене
- Коли я йду, сам вирішує, коли я повинен повернутися
- Завжди швидко забуває те, що сам говорить або наказує
- Коли в мене поганий настрій, радить мені заспокоїтися або розвеселитися
- Вважає, що для мене повинне існувати (багато правил, які я зобов'язаний виконувати
- Постійно скаржитися комусь на мене
- Надає мені стільки волі, скільки мені потрібно
- За одне й те саме один раз карає, а інший – пробачає
- Дуже любить робити що–небудь разом зі мною
- Якщо призначає яку–небудь роботу, то вважає що я повинен робити тільки її, поки не закінчу
- Починає гніватися й обурюватися із приводу будь–якої дрібниці, що я зробив
- Не вимагає, щоб я запитував у нього дозволу, щоб іти туди, куди захочу
- Відмовляється від багатьох своїх справ залежно від мого настрою
- Намагається розвеселити й надихнути мене, коли мені смутно
- Завжди наполягає на тому, що за всі мої провини я повинен бути покараний
- Мало цікавиться тим, що мене хвилює й чого я хочу
- Дозволяє мені йти куди хочу щовечора
- Має певні правила, але іноді дотримується їх, іноді ні
- Завжди з розумінням вислухує мої погляди й думки
- Стежить за тим, щоб я завжди робив те, що мені сказано
- Іноді викликає в мене відчуття, що я йому противний
- Практично дозволяє мені робити все, що мені подобається
- Мій батько (моя мати)
- Змінює свої рішення так, як йому зручно
- Часто хвалить мене за що–небудь
- Завжди точно хоче знати, що я роблю й де перебуваю

- Хотів би, щоб я став іншим, змінився
- Дозволяє мені самому вибирати собі справи по душі
- Іноді дуже легко мене прощає, а іноді – ні
- Намагається відкрито показати, що любить мене
- Завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці або в школі
- Якщо я зроблю що–небудь не так, постійно й скрізь говорить про це
- Надає мені багато свободи. Рідко говорить «повинен» або «не можна»
- Непередбачений у своїх учинках, якщо я зроблю що–небудь погане або гарне
- Вважає, що я повинен мати власну думку
- Завжди ретельно стежить за тим, яких друзів я маю
- Не буде зі мною говорити, поки я сам не почну, якщо до цього я його чимось ображу або роздратую
- Завжди легко мене прощає
- Хвалить і карає дуже непослідовно: іноді занадто багато, а іноді занадто мало
- Завжди знаходить час для мене, коли це мені необхідно
- Постійно вказує мені, як поводитися
- Цілком можливо, що, по суті, мене ненавидить
- Проведення канікул я планую за власним бажанням
- Іноді може скривдити, а іноді буває добрим і вдячним
- Завжди відверто відповість на будь–яке питання, про що б я не запитав
- Часто перевіряє, чи все я зробив, як він велів
- Як мені здається, гребує мною
- Не втручається в те, чи прибираю я свою кімнату (або куточок) це моя власність
- Дуже неконкретний у своїх бажаннях і вказівках

Методика «Самооцінка психічних станів» Г.Ю. Айзенк

№ з/п	Психічні стани	Підходить	Не дуже підходить	Не підходить
		2	1	0
1	Не відчуваю у собі впевненості			
2	Часто червонію без причини			
3	Мій сон мене непокоїть			
4	Легко починаю нудьгувати			
5	Непокоюся через неприємності, які є тільки в уяві			
6	Мене лякають труднощі			
7	Люблю аналізувати свої недоліки			
8	Мене легко переконати			
9	Я підозріливий			
10	Важко переносу час очікування			
11	Нерідко мені здаються безвихідними ситуації, із яких можна знайти вихід			
12	Неприємності мене сильно засмучують, я падаю духом			
13	У неприємних ситуаціях я схильний без поважних причин звинувачувати себе			
14	Нещастя та невдачі нічому мене не вчать			
15	Я часто відмовляюся від боротьби, вважаю її даремною			
16	Я часто почуваю себе беззахисним			
17	Іноді у мене буває стан відчаю			
18	Відчуваю розгубленість перед труднощами			
19	У важкі хвилини життя іноді поведжуся як дитина, хочу, щоб мене пожаліли			
20	Вважаю недоліки свого характеру невинними			
21	Залишаю за собою право вирішального голосу			
22	Часто при розмові перебиваю співрозмовника			
23	Мене легко розсердити			
24	Люблю робити зауваження іншим			
25	Хочу бути авторитетом для оточуючих			
26	Не задовольняюсь малим, хочу більшого			
27	Коли розгніваюсь, погано себе стримую			
28	Більше люблю керувати, ніж підкорятися			
29	У мене різка, грубувата жестикуляція			

30	Я злопам'ятний			
31	Мені важко змінювати звички			
32	Нелегко переключати увагу			
33	З обережністю ставлюся до всього нового			
34	Мене важко переконати			
35	Нерідко у мене з голови не виходять думки, яких потрібно позбутися			
36	Нелегко зближуюся з людьми			
37	Мене розчаровує навіть незначні зміни плану			
38	Я проявляю впертість			
39	Неохоче йду на ризик			
40	Різко реагую на відхилення від прийнятого мною режиму			

Методика оцінювання

Підраховується кількість балів за кожну з чотирьох груп питань:

I – 1–10–те питання – *тривожність*;

II – 11–20–те питання – *фрустрація* (психологічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження в конфліктній ситуації);

III – 21–30–те питання – *агресивність*;

IV – 31–40–ве питання – *ригідність* (тенденція до збереження своїх стереотипів, способів мислення, нездатність змінити власну точку зору).

Інтерпретація результатів

Тривожність:

0–7 балів – низька тривожність;

8–14 балів – тривожність середня, допустимого рівня; 15–20 балів – висока тривожність.

Фрустрація:

0–7 балів – висока самооцінка, стійкість до невдач, ви не боїтеся труднощів;

8–14 балів – середній рівень самооцінки, має місце фрустрація;

15–20 балів – низька самооцінка, ви уникаєте труднощів, боїтеся невдач.

Агресивність:

0–7 балів – ви спокійні, стримані;

8–14 балів – середній рівень агресії;

15–20 балів – ви агресивні, нестримані, маєте труднощі в стосунках з людьми.

Ригідність:

0–7 балів – ригідності нема;

8–14 балів – середній рівень;

15–20 балів – сильно виражена ригідність, вам протипоказані зміна місця роботи, зміни в сім'ї.

Методика «Взаємодія: батько–дитина» (ВБД)

Інструкція. Позначте ступінь згоди з наступними твердженнями щодо 5-бальної системи. Оцініть твердження окремо для кожного з батьків у бланку відповідей: під літерою М – для матері, під літерою О – для батька.

5 – безсумнівно, так (дуже сильна згода);

4 – загалом, так;

3 – і так, і ні;

2 – швидше ні, ніж так;

1) – ні (абсолютна незгода).

2.1. Якщо вже він чогось вимагає від мене, то обов'язково доб'ється цього.

2.2. Він завжди карає мене за мої погані вчинки.

2.3. Я рідко кажу йому, куди мула і коли повернуся.

2.4. Він вважає мене цілком самостійною людиною.

2.5. Можу розповісти йому про все, що зі мною відбувається.

2.6. Він(а) думає, що я нічого не досягну в житті.

2.7. Він(а) чаші помічає в мені недоліки, ніж переваги.

2.8. Він часто доручає мені важливі і важкі справи.

2.9. Нам важко досягти взаємної згоди.

2.10. Іноді він може дозволити те, що ще вчора забороняв.

2.11. Я завжди враховую його (її) думку.

2.12. Я хотів би, щоб мої майбутні діти ставилися до мене так само, як донього (до неї).

2.13. Я рідко роблю з першого разу те, про що він мене просить.

2.14. Він(а) мене рідко лає.

2.15. Він намагається контролювати всі мої дії та вчинки.

2.16. Вважає, що головне – це слухатися його (її).

2.17. Якщо у мене трапляється нещастя, насамперед я поділяюся з ним (з нею).

2.18. Він(а) не поділяє моїх захоплень.

2.19. Він не вважає мене таким розумним і здатним, як йому хотілося б.

2.20. Він може визнати свою неправоту і вибачитися переді мною.

2.21. Він часто йде у мене на повіді.

2.22. Ніколи не скажеш напевно, як він поставиться до моїх слів.

2.23. Можу сказати, що він для мене авторитетна людина.

2.24. Мені подобаються наші з нею стосунки.

2.25. Вдома він дає мені більше обов'язків, ніж у сім'ях більшості моїх друзів.

- 2.26. Буває, що застосовує до мене фізичні покарання.
 - 2.27. Навіть якщо я не хочу, мені доводиться робити так, як хоче він(а).
 - 2.28. Вважає, що він краще знає, що мені потрібно.
 - 2.29. Він(а) завжди мені співчуває.
 - 2.30. Мені здається він мене розуміє.
 - 2.31. Він(а) хотіла б у мені багато чого змінити.
 - 2.32. При прийнятті сімейних рішень він завжди враховує мою думку.
 - 2.33. Він завжди погоджується з моїми ідеями та пропозиціями.
 - 2.34. Ніколи не знаєш, що від нього чекати.
 - 2.35. Він є для мене еталоном і прикладом у всьому.
 - 2.36. Я вважаю, що він правильно виховує мене.
 - 2.37. Він(а) висуває до мене багато вимог.
 - 2.38. За характером він м'яка людина.
 - 2.39. Зазвичай він мені дозволяє повертатися додому, мота я захочу.
 - 2.40. Він(а) прагне захистити мене від труднощів та неприємностей життя.
 - 2.41. Він не допускає, щоб я помічав його слабкості і недоліки.
 - 2.42. Я відчуваю, що йому подобається їй мій характер.
 - 2.43. Він часто критикує мене по дрібницях.
 - 2.44. Він(а) завжди охоче мене вислуховує.
 - 2.45. Ми розходимося з ним (з нею) з багатьох питань.
 - 2.46. Він(а) карає мене за такі вчинки, які робить сам(а).
 - 2.47. Я поділяю більшість його (її) поглядів.
 - 2.48. Я втомлююсь від повсякденного спілкування з ним (з нею).
 - 2.49. Він часто змушує мене робити те, що мені не хочеться.
 - 2.50. Прощає мені те, за що інші покарали б.
 - 2.51. Він(а) хоче знати про мене все: про що я думаю, як належу до своїх друзів і т.п.
 - 2.52. Я не раджуся з ним (з нею), з ким мені дружити.
 - 2.53. Можу сказати, що він(а) – найближча мені людина.
 - 2.54. Він весь час висловлює невдоволення мною.
 - 2.55. Думаю, він вітає мою поведінку.
 - 2.56. Він(а) бере участь у справах, які я вигадую.
 - 2.57. Ми по-різному з ним представляємо моє майбутнє життя.
 - 2.58. Поодинокі мої вчинки можуть викликати в нього (ні) то закиди, то похвалу.
 - 2.59. Мені хотілося б бути схожим на нього.
 - 2.60. Я хочу, щоб він завжди ставився до мене так само, як зараз.
- Усі три форми опитувальника (дитяча та дорослі) обробляються за

подібною схемою. Підраховується загальна кількість балів за кожною шкалою, при цьому враховується – це прямі або зворотні твердження. Зворотні твердження переводять у бали наступним чином:

- відповіді 1 2 3 4 5
- бали 5 4 3 2 1

У бланках–ключах зворотні питання позначені зірочками. Оскільки шкали 3 та 5 містять по 10 тверджень, а не по п'ять, як у решті, то арифметична сума балів за цими шкалами ділиться на два. Сумарна оцінка проставляється у останньому стовпці реєстраційного бланка. Кожен рядок бланка для відповідей належить до однієї шкали (див. ключ). Наприклад, до 1–ї шкали відносяться твердження: 1, 13, 25, 37, 49; до 10–ї шкали: 12, 24, 36, 48, 60; до 3–ї шкали: 3, 4, 15, 16, 27, 28, 39, 40, 51, 52 і т.д.